ADALÉKOK A NYELVTANI NEM TERMÉSZETRAJZÁHOZ

DOKTORI DOLGOZAT

STANITZ KÁROLY

1987.

B 2828

SZTE Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
13.

T A R T A L O M J E G Y Z É K :

Bevezetés	1.	old.
1. A szláv nyelvek	14.	"
1.1 A szláv nyelvek genusrendszere	14.	"
2. Történeti vizsgálat	18.	"
3. Az orosz jelzős szerkezet fejlődése	33.	"
4. Az orosz főnév nemének további sorsa	38.	"
4.1 Irodalmi nyelv	39.	"
4.2 Nyelvjárások	42.	"
5. Román nyelvek	50.	"
5.1 A román nyelvek genusrendszere	50.	"
5.1.1 A latin genusrendszer	50.	"
5.1.2 Az újlatin genusrendszer	53.	"
6. A germán nyelvek	68.	"
6.1 Északi germánok	71.	"
6.2 Német nyelv	75.	"
6.3 Az angol nyelv	76.	"
7. Következtetések	78.	"
8. Összefoglalás	105.	"
Irodalom	108.	"

B e v e z e t é s

"A nyelvtani nem kategóriája egyike a nyelvtudomány mindmáig megoldatlan talányainak. Nemcsak kialakulásának körülményei, hanem egy adott nyelvrendszeren belüli funkciója és általában meghatározása tekintetében sem jött létre a kutatók között véleményazonosság." Ezekkel a szavakkal kezdi Fodor István A nyelvtani nem kialakulása című, 1958-ban megjelent, e témában mind a mai napig a legátfogóbb és sok tekintetben mértékadó munkáját. Megállapítása ma, több mint 25 évvel később is helytálló, jóllehet a nyelvészek azóta is kitartóan igyekeznek megfejteni e "talányt".

Éppen ezért hasznos lehet, de a továbbiak szempontjából szükséges is, hogy röviden áttekintsük a kérdés kutatását, illetve a kutatás során született elképzeléseket.

A történeti áttekintést nagyban megkönnyíti az, hogy Van Royen rendszeresen és igen részletesen összefoglalta a nyelvtani nemmel foglalkozó munkákat és nézeteket a görög filozófusoktól könyve megjelenéséig, tehát 1929-ig. /A későbbiekre vonatkozóan lásd Fodor I-II./
Van Royen munkájából egyértelműen kiderül, hogy ha részletkérdésekben történt is haladás, a dolog lényegét tekintve ma is ott vagyunk, ahol a kérdés első felvetődésekor elődeink.

A görög és latin nyelvfilozófia a genus megítélése tekintetében két táborra oszlott: az egyik szerint a nem csak tartalom nélküli nyelvtani forma, a másik szerint a természetes nem visszatükrözője. Ez a két nézet azután kisebb-nagyobb módosulásokkal végigvonul a genus kutatásának egész történetén.

Bármilyen érdekes és élvezetes lenne is a kérdés tanulmányozásának történetét a kezdetektől végigkísérni, számunkra most az látszik célszerűnek, ha a genusszal foglalkozó elméletek áttekintését csupán az elmúlt mintegy 150 évre korlátozzuk.

Egyrészt mivel a különböző jelentősebb irányzatok mind megjelennek ebben az időszakban, másrészt pedig e nézetek a maiak közvetlen előzményei, tehát a folyamatosság így biztosítható a legjobban.
A genus kérdésével általános nyelvészeti szempontból mindazok foglalkoztak, akiknek részük van e tudományág létrehozásában és továbbfejlesztésében. Elég itt csak Bopp, Grimm, Paul, Brugmann, Humboldt, Meillet vagy Hjelmslev nevét említeni a legnagyobbak közül, ami természetesen csak egy önkényes válogatás, mert hiszen ha minden nevet fel akarnánk sorolni, aki hosszabb vagy rövidebb lélegzetű munkában érintette a genus kérdését, akkor más nem is férne bele egy dolgozatba. A genus kategóriájába ugyanis - ha ez nem is központi problémája a nyelvtudománynak - a nyelvész, ha általános nyelvészeti problémákkal, méginkább ha az indoeurópai nyelvek problémáival foglalkozik, egyszer biztosan belebotlik. És ha más nem, akkor épp a már említett titokzatossága az, ami legalább egy próbálkozásra ingerli.

A modern európai nyelvek nyelvtanírásának hőskorában még büszkén fedezik fel azt, hogy a klasszikus nyelvekhez hasonlóan a szóban forgó nyelvben is kimutatható a három nem. Az antropomorfizmus eszméjétől áthatva ésszerűnek és nagyszerűnek érzik, hogy a természetes nemek különbsége ilyen finom nyelvtani eszközökkel kifejezhető a nyelvben. Ezt az álláspontot képviselte Adelung és Herder, de még Bopp és Grimm is, jóllehet ez utóbbiak, főleg Grimm, már érezték, hogy itt valami nincs rendben, de áthidalták azzal, hogy a nyelv története során a kezdeti állapot megváltozott. A későbbi nyelvészek, nyelvtanírók egyre inkább hangsúlyozták, hogy az eredeti "logikus rend" zűrzavarrá fajult. Észrevették ugyanis, hogy a genus még a természetes nemmel rendelkező élőlényeket jelentő főnevek esetében sem mindig egyezik

a természetes nemmel. Arról már nem is beszélve, hogy a főnevek csak egy elenyészően kis részénél hozható összefüggésbe egyáltalán a genus és a természetes nem. A logikai rendszertelenség még szembeötlőbb, ha figyelembe vesszük, hogy nincs két olyan nyelv, melynek szóállománya a genus szempontjából egybevágóan csoportosulna. Például a nap neve németül nőnemű /die Sonne/, a franciában hímnemű /le soleil/ az oroszban viszont semlegesnemű.
Ebben a konkrét esetben bizonyos tudatosság szerepét nem lehet teljesen kizárni, ugyanis pl. a német és a francia nyelv rendszerén belül a nap és a hold párosában a hold a nappal ellenkező nemű /német der Mond, francia la lune/, ami lehet a mitológia vagy éppen a költői nyelv hatása/.

További zavaró jelenség a "genus commune", amely abban áll, hogy egy adott személyt jelentő főnév az egyeztetés szempontjából lehet egyaránt hímnemű vagy nőnemű attól függően, hogy férfira vagy nőre vonatkozik, valamint az a tény, hogy a nyelvtani nemmel rendelkező nyelvek a nem meglétéből adódó lehetőségeket nem használják ki /a természetes nemek különbségét ugyanúgy lexikális eszközökkel oldják meg, mint a genust nem ismerő nyelvek, pl. magyar férfi-nő, bika-tehén, orvos-orvosnő stb./

Bizonyára ez a "zűrzavar" az oka annak, hogy a genus megítélésében és keletkezésének magyarázatában a görögöktől napjainkig végigvonul az említett természetes nem visszatükröződése kontra a nyelv belső törvénye vita. A két tábor közül a genust a természetes nem visszatükröződéseként felfogó tábor a régebbi. Jelentősebb képviselői: Bopp, Grimm, Wundt, W. Schmidt, H. Paul.

Bopp, majd őt követve Grimm még úgy vélte, hogy a gondolkodás nyelvi kategóriát csinált az élőlények nemi különbségéből,

később azonban a hangváltozások és az analógia hatására ez a rendszer összezavarodott. Az indoeurópai nyelvek köréből kilépve azonban kiderült, hogy ez a nézet ott már nem állja meg a helyét. Ezt az ellentmondást Wundt próbálta feloldani azzal, hogy az indoeurópai három nemet egy szélesebb rendszerben helyezte el. Az új csoportosítási szempont az u.n. értékmegkülönböztetés /Wertunterscheidung/. Wundt a genus és a névszói osztályok alapján 5 értékmegkülönböztetési csoportot hozott létre:

1- magasabb és alacsonyabb rendű fogalmak
2- ember - nem ember
3- élő - élettelen
4- férfi - nő
5- három nem

H.Paul tulajdonképpen az átmenet képviselője: fontosnak tartja az egyeztetést, a természetes nem visszatükröződését a személyes névmás kozvetítésével képzeli el.

A másik tábor legjelentősebb képviselői Brugmann és Meillet. Ők tehát a főnévi osztályok létrejöttét a nyelv belső törvényeivel magyarázzák. Brugmann azt kutatja, hogyan alakult át a régi tő szerinti csoportosítás a három nem szerinti csoportosítássá, ezen belül analógiával igyekszik bebizonyítani, miért az -a- és -i- tövűek lettek nőnemüek.
Meillet, valamint a lényegében az ő alapgondolatát követő Fodor és Hjelmslev munkáival valamivel részletesebben kell foglalkoznunk, mivel egyrészt ezek a kutatók hosszabb lélegzetű tanulmányokat szenteltek kizárólag a genus kérdésének, másrészt módszereik és eredményeik abba az irányba mutatnak, ahol a kérdés megoldását remélhetjük.

Meillet elődeitől eltérően nem morfológiai vagy szemantikai magyarázatot ad, hanem szintaktikai összefüggéseket keres.

Ugy véli, hogy az indoeurópai alapnyelvben a három nem elkülönülése nem egyidejüleg ment végbe. Először a "genre animé" és a "genre inanimé" vált külön. E kettéválásnak az volt az oka, hogy bizonyos mondattani helyzetekben szükségesnek mutatkozott az alany és a tárgy megkülönböztetése, amely kezdetben a nominativus és accusativus azonossága miatt nem volt lehetséges. A kezdetben szabad szórend miatt nem lehetett az alanyt a tárgytól, az agenst a patienstől megkülönböztetni.

A nyelv fejlődése ezen a nehézségen úgy segített, hogy a tárgyat kifejező accusativus külön szuffixumot kapott, de csak azokban az esetekben, amikor erre feltétlenül szükség volt. Ágensként főleg személyek, élőlények vagy megelevenített fogalmak álltak, a többi dolog általában patiens volt. A tárgyak nevei kevésbé szerepeltek alanyként, tehát e főneveknél a nominativus és accusativus nem igényelt formai megkülönböztetést, szemben a másik csoporttal. Az előbbi csoportból lett a semlegesnem.

A következő lépés Meillet szerint az volt, hogy a második csoporton, a "genre animé"-n belül is hasadás történt, amennyiben a természetes nem hatására különvált a hím- és a nőnem. /A természetes nem hatását tehát Meillet sem tudta teljesen kiiktatni!/ Ugyanakkor e második különválásnál már hangsúlyozza az egyeztetés fontos szerepét. Itt azonban a főszerepet nem a melléknévnek, hanem a névmásnak tulajdonítja.

Fodor tanulmánya végén így foglalja össze következtetéseit:

1. A nyelvtani nem kialakulásának problémája nem oldható meg e kategória lényegének más jelenségektől való elhatárolása nélkül. A genus szinkronikus szempontból olyan

szintaktikai egyeztetések rendszere, amelyben az állandó genusú mondatrésszel a változó genusú mondatrészek többalakú paradigmasorának egyik tagja egyezik. Ezzel az alaki elkülönüléssel járó egyeztetés a kapcsolat szempontjából nem társul jelentéskülönbséggel.

2. A nyelvtani nem eredetét általános nyelvészeti szempontból nem lehet a világ minden nyelvcsaládjára érvényes okfejtéssel magyarázni. A nyelvek konkrét anyagán kell rendszeres vizsgálatokat folytatni, s az eredmény általában csak a szóban forgó nyelvcsaládra lesz érvényes.

3. A nyelvtani nem kialakulásának kulcskérdése minden nyelvben és nyelvcsaládban az egyeztetés kifejlődésében van. Az egyeztetés létrejöttének előfeltétele a viszonylag kisszámú főnévi végződéstípus kialakulása.

4. A természetes nem, az értékmegkülönböztetés és általában a nyelvet beszélő társadalom gondolkodása közvetlenül nem eredményezheti e kategória létrejöttét, mert a gondolat tartalmát nem lehet annak formájára, a nyelv rendszerére átvinni, grammatikalizálni.

5. A nyelvtani nem a nyelvrendszer három oldalán fellépő tényezők következtében keletkezhetik: morfológikus, szintaktikus és lexiko-szemantikus indítékok alapján. A folyamat mechanizmusa ugyanaz, mint a többi nyelvi jelenségé: a konzervativizáló törekvésekkel szemben fellépő hangváltozások, analógiás erők és esetleges egyéb tényezők alakítják.

6. Az indogermán nyelvcsaládban a genus kialakulása szintaktikai és morfológikus indítékok következményének látszik. A ráhangzásszerű egyeztetés követte az accusativust és a nominativust megkülönböztető genre animé és genre inanimé

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

alakelkülönülését, majd az -a- típusba tartozó főnevek végződéseinek analógiája létrehozta a megoszlás harmadik paradigmarendszerét.

7. Az afrikai és feltehetően az ausztráliai és kaukázusi nyelvekben a sokosztályú megoszlás szintén ráhangzásszerű egyeztetés következménye volt. Az analógiát az önálló főnevekből és névmásokból fejlődött névszói osztályragok szolgáltatták.

8. A nyelvtani nem keletkezése nem szükségszerű. Konkrét adatok híján helytelen volna feltenni egykori meglétét valamennyi agenerikus nyelvben.

9. A nyelvtani nem az elszigetelő nyelveket kivéve valamennyi nyelvtípusban kialakulhat.

10. A genus nem szükségszerű kialakulása után nem marad felhasználatlanul: többféle másodlagos, de nem jelentéktelen nyelvi funkciót kaphat. /Fodor II., 41./

Hjelmslev tanulmányában /Hjelmslev, 1956/ abból indul ki, hogy a genus szemantikai szempontból az u.n. numerativuszhoz hasonló jelenség. Néhány keleti nyelvet említ példaként /kínai, japán, maláj, tai/, ahol a számnév és főnév összekapcsolásakor a főnév mellett mindig megjelenik egy szó, amelyik a főnév valamely szemantikai osztályhoz való tartozását jelöli. Ezekben a nyelvekben ilyen kifejezésekkel találkozunk: három ló állat, négy tulipán virág, két gyűrű kerek tárgy. Azt kihangsúlyozza azonban, hogy itt csak szemantikai hasonlóságról van szó, mert míg a numerativusz a főnévvel az összetett szavakhoz hasonlóan szemantémát alkot, addig a genus esetében a főnévvel egyeztetett jelző morféma értékű.

Metodológiai szempontból a következő megállapításokat teszi:

1. A nemek közötti oppozíciók nem szemlélhetők a harmadik kizárásának logikai törvénye alapján, ezek a jelenségek inkább a participációnak felelnek meg. Még az olyan ellentétek, mint az élő - élettelen, személy - nem személy, férfi - nő sem pontos meghatározásai annak, amit takarnak, csupán megtévesztő leegyszerűsítések, amelyek nem felelnek meg pontosan a nyelvészeti valóságnak.

2. A szemantikai tények szubjektív értékelés tényei és semmi esetre sem objektív tények, amelyeket meg lehetne határozni etnikai, szociális vagy éppen pszichológiai körülmények alapján.

3. Egy nyelvi közösségben az adott nyelv fejlődésének egy meghatározott szakaszában valamely nyelvi kategória jelentése elmosódhat, esetleg teljesen megszűnhet a beszélők tudatában. Ilyen jelenség az élettelen tárgyaknak a hím- vagy nőnemű kategóriába való sorolása.

4. A genus jelentésének meghatározására a következő módszert javasolja: a/ össze kell gyűjteni minden részjelentést
   b/ szét kell választani azokat a jelentéseket, amelyek motiváltsága egyértelmű /pl. hímnőnem az élőlényeknél/, valamint azokat, amelyek legfeljebb metafora jellegű improvizációnak tekinthetők
   c/ végül meghatározni az általános nemfogalmat, amely átfogná a lehető legtöbb részjelentést a meghatározottak közül.

Ennek a módszernek az az előnye, hogy a fogalom meghatározása mellett arra is lehetőség van, hogy a részjelentéseket motiváltságuk mértéke szerint rangsoroljuk, és ezáltal képet kapjunk a konzervatív tendencia és a motiváltságra va-

ló törekvés közötti verseny helyzetéről, ahhoz hasonlóan, amit Trubeckoj néhány kaukázusi nyelv esetében kimutatott. /i.m. 118-122/

A fentieket a szláv nyelvek genusrendszerének vizsgálatában alkalmazva arra a megállapításra jut, hogy a megoldás kulcsa a szinkretizmusban és az egyeztetésben rejlik. Ezeket a jelenségeket közelebbről megvizsgálva azt a végső következtetést vonja le, hogy "Valójában a nem és a szám /azokban a nyelvekben, ahol megtalálhatók/ mindig együtt lép fel, és számos olyan jel van, amely arra enged következtetni, hogy ez egy és ugyanaz a morfematikai kategória. A nemnek és a számnak mindig ugyanaz a vonzata /egyeztetés/, és teljesen indokoltnak tűnik helyüket ugyanabban a szemantikai zónában kijelölni." /i.m. 151/

Amint láttuk tehát, a nyelvtani nemmel kapcsolatosan egy sor olyan kérdés merült és merül fel, amelyeket meg kell válaszolni, ha egyértelműen körül akarjuk határolni a nem fogalmát. Ezek a következőképpen csoportosíthatók:

1. A grammatika melyik szférájához tartozik elsősorban a genus és milyen a viszonya a többi grammatikai kategóriához?
2. Hogyan keletkezik, szükségszerű-e kialakulása és hogyan alakul további sorsa?
3. Kimutatható-e valamilyen összefüggés a nyelvek típusai és a genus megléte vagy hiánya között?

A téma eddigi tanulmányozása során ezeket a kérdéseket vagy úgy vizsgálták, hogy egyet-egyet kiragadtak, vagy valamilyen kombinációban, vagy pedig úgy, hogy a fontossági sorrendet rosszul választották meg. Ez lehet az oka annak,

hogy rendszerint csak részeredmények születtek és a vitás kérdések nagy része máig megoldatlan. Ilyennek kell értékelnünk Fodor próbálkozását is, aki szerint "A tisztázandó kérdések többsége... a genus keletkezésével kapcsolatos. Ez az a láncszem, ahonnan elindulva a többi probléma megoldásához is közelebb lehet jutni." /Fodor I., 339/ Igaz, hogy utána rögtön kijelenti, hogy "... mindenekelőtt a genus fogalmát kell a már eleve más jellegű problémáktól elhatárolni", és hogy e kategória kritériuma a nyelvtani egyeztetés, amivel gyakorlatilag a fenti kérdések közül az elsőt válaszolja meg először.

Ez is azt bizonyítja, hogy az első lépés a kérdés megoldásában az, hogy el kell dönteni, mit tartsunk a nyelvtani nem lényegének - és ezt be is bizonyítani. A korábban e kérdéssel foglalkozó nyelvészek u.i. ezt a kérdést úgy döntötték el, hogy kijelentettek valamit, amit esetleg néhány neves szakember hasonló véleményével támasztottak alá.

Ahogy a nyelvészetben általában, a probléma itt is az, hogy - a marxista dialektika fogalmaival élve - megrekedünk a jelenség oldalnál, nem mindig találjuk meg az utat a lényeg felé. A nyelvészet évszázadok /évezredek ?/ óta írott szövegeket, írásos emlékeket vizsgál - mert ez áll rendelkezésére. Ez azonban a nyelvnek csupán az egyik oldala. A genus kérdésével kapcsolatosan ugyanez úgy jelentkezik, hogy Arisztotelész nemek szerint csoportosítja a főnévi végződéseket, de a közelmúlt nyelvészetének még mindig az az egyik legfontosabb problémája e témában, hogy miért pont az -a- és -i- tövekhez tartozó főnevek kerültek a nőneműek csoportjába /ld. Brugmann/, és a genus tanulmányozásának egész történetén végigvonul a szemantikai rend, a mo-

tiváltság keresése, vagyis a próbálkozás annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy egyes főnevek miért az egyik vagy másik nemhez tartoznak. Ezek a kérdésfeltevések természetesen érthetők emberileg, nem érthetők azonban tudományos szempontból, mert hiszen régi igazság, hogy a helyesen feltett kérdés fél siker. A tudományt éppen az különbözteti meg a hétköznapi kíváncsiságtól, hogy nemcsak a helyes válaszokat, hanem a helyes kérdéseket is kutatja.

A nyelvtudomány kialakulásának kezdetén, a klasszikus görögöknél két kérdés megítélése alapján kialakult táborok közötti vitában alakultak a nézetek. Ez a két kérdés a nyelv eredetének és a nyelvben uralkodó rendnek a kérdése volt. Az első kérdés - mint láttuk - a nem megítélésében még a közelmúltban is felbukkant /a természetes nem visszatükröződése, ill. más eredet/, a másik ellentéttel kapcsolatban /analógia - anomália/ úgy tűnik, a rend hívei győztek. A genusszal kapcsolatosan minden kutató a rendet keresi vagy hangsúlyozza, az anomália csak annyiban tűnt vagy tűnik fel, hogy már a görög anomalisták is a főnév nemének motiválatlanságát, esetenként ellentmondásosságát használták egyik érvként az analogistákkal folytatott vitájukban, és ez a probléma azóta is szinte minden korszakban felmerül. Ez azonban csak a motiváltságra vonatkozik, egyébként az általános felfogás az, hogy a nyelvben a rend dominál.

Minden ennek az álláspontnak az elfogadása mellett szól, hiszen ha nem fogadjuk el, tagadnunk kell minden grammatikai rendet - ez pedig abszurd dolog lenne. Az analógia - anomália vita azonban történelmi tény, és az is tény, hogy abszolut rend csak a mesterséges nyelvekben létezik. A természetes nyelvekben a rend csupán dominál. Vannak azonban

olyan nyelvi jelenségek, amelyeket a rend felől közelítve nem tudunk egyértelműen meghatározni. Ilyennek tűnik a genus is. Ésszerűnek látszik tehát azt a kérdést a szabálytalanság, a szabálytól való eltérés szempontjából megvizsgálni, hátha erről az oldalról megközelítve közelebb kerülünk e fogalom lényegéhez - és talán a rend természetét is jobban megismerjük.

Vizsgálatunk célja megállapítani, milyen a viszony a főnév és neme között, mennyire szoros ez a kapcsolat, és amennyiben ez a kapcsolat a főnév más kategóriáihoz viszonyítva lazának bizonyul, mi az, ami e kategória esetében állandó. Azt gondoljuk ugyanis, hogy egy kategória ismérvei közül az tekinthető lényegesebbnek, amelyik a többihez képest viszonylagos állandóságot mutat mind történeti, mind szinkron metszetben.

A feladatunk most már az, hogy megfelelő nyelvi anyagot keressünk vizsgálatunk számára. Két lehetőség kínálkozik:

a/ Minél szélesebb nyelvi anyagot összegyűjteni. Ez első hallásra evidensnek tűnik, alaposabban belegondolva azonban rögtön kiderül, hogy ez az út most számunkra járhatatlan. Egy alapos vizsgálat ugyanis messze túlhaladná egy dolgozat kereteit, a felszínes vizsgálat viszont erősen csökkentené az esetleges következtetések tudományos hitelét.

b/ Kisebb anyagon sokoldalú vizsgálat. Ez esetben az egyetemesség csorbát szenved ugyan, a következtetések megalapozottsága azonban ezt bizonyos mértékig pótolhatja. Egyértelmű, hogy ezt az utat kell követnünk.

A következő kérdés, milyen nyelveket vizsgáljunk. Nos, ebből a szempontból semmi sem indokolja, hogy eltérjünk elődeink példájától. A nyelvtudomány történetének újabb szakaszában egy sor jeles nyelvész vélte a nyelvtani nem, vagy ezzel rokon nyelvi jelenségek vizsgálatára a legalkalmasabbnak a szláv nyelveket. Igy Meillet, Hjelmslev, Jakobson és Fodor, nem is beszélve magukról a szláv nyelvészekről. E közkedveltségnek nyilván az az oka, hogy a szláv nyelvtani nemben minden tanulmányozható, aminek e kategóriában jelentősége lehet: az ősi tövek, a formák gazdagsága, a három egyértelműen elkülöníthető nem, az élő - élettelen /személy - nem személy/ megkülönböztetés, jól felismerhető szintaktikai kapcsolatok. És ami szintén nem elhanyagolható: bőséges történeti anyag.

Dolgozatunkban tehát első sorban a szláv nyelveket fogjuk tanulmányozni, ezen belül az orosz nyelvet történeti és dialektológiai szempontból is.

A szláv nyelvek - mint az a fentiekből is kitűnik - nagyon alkalmasak a genusrendszer és annak működése tanulmányozására. Mivel azonban többnyire azonos típusúak, igy nem adnak lehetőséget az esetleges típusváltásból adódó változások megfigyelésére és ezáltal a genus mozgásának tanulmányozására. Ahhoz tehát, hogy a genus statikus oldala mellett a dinamikus oldalát is megvizsgálhassuk, ugyanakkor a statikus rendszereket is összehasonlíthassuk, a szláv nyelveket szembe kell állítanunk a másik két nagy európai nyelvcsaládd al, az újlatin és a germán nyelvekkel.

Megvizsgáljuk tehát az újlatin és a germán nyelvek genusrendszerét is, majd a három genusrendszer összehasonlításával megpróbáljuk körvonalazni az indoeurópai genus természetét, és következtetni a genus jellemzőire általában.

1. A szláv nyelvek

1.1 A szláv nyelvek genusrendszere

A szláv nyelvek főnévi genusrendszerének kérdéseivel - mint már mondtuk - több kutató is foglalkozott. Közülük Hjelmslev és Karpinszkaja az, aki a leírás módszertanát is megalkotta, a megalkotott módszert azonban csak Karpinszkaja használta fel arra, hogy pontosan, tudományos igénnyel leírja a szláv nyelvek genusrendszerét. /Karpinszkaja, 1964/

Megállapítása szerint a szláv nyelvek egész történetén átvonul az indoeurópai három nem mellett az élő - élettelen és a személy - nem személy szembeállítás is. Igy a hagyományos leírásokban három, egymással szembeállított kategóriával találkozunk: maga a genus, az élő - élettelen és a személy - nem személy kategória. A szláv nyelvek genus-modelljeinek összeállításakor azonban kiderül, hogy az élő - élettelen és személy - nem személy kategória a három hagyományos nemmel párhuzamosan, ugyanannak az eljárásnak az eredményeként alakul ki, vagyis - Karpinszkaja véleménye szerint - jellegük egyaránt szintaktikai.

Az említett modellezési eljárás, melynek segítségével az egyes szláv nyelvek genusrendszere leírható, illetve szembeállítható, a következő:

Az eljárás két szakaszra oszlik, az elsőben megtörténik az összes különböző egyeztetést kívánó főnévi forma elkülönítése. Ebben a szakaszban kiderül, hogy egyes egyeztetések végigvonulnak az egész paradigmán, mások csak egy-két esetben fordulnak elő. Megállapítható tehát, hogy a ragozási esetek az egyeztetés szempontjából a bennük előforduló

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

egyeztetések számában különböznek egymástól. A következő lépés az, hogy ki kell választani azokat az esetformákat, amelyekben az adott rendszer minden, de legalábbis a legtöbb egyeztetése előfordul. Ha van olyan eset, ahol minden lehetséges egyeztetés előfordul, akkor az első szakasz lezárul. Ha csak olyan esetet találunk, ahol az egyeztetések többsége megtalálható, de nem mind, akkor ki kell egészíteni azzal az esettel, ahol a hiányzó egyeztetések megtalálhatók. Ezután következik az egyes esetekben a főnevek vizsgálata és csoportosítása olyan halmazokba, amelyek azonos egyeztetést kívánnak. A vizsgálat második szakaszában megtörténik az első szakaszban kapott főnévhalmazok összehasonlítása a különböző szláv nyelvek szempontjából.

Vizsgálatunk szempontjából bennünket inkább az első szakasz érdekel, tekintettel arra, hogy ebben alakul ki a szláv nyelvek genusrendszerének a képe. A második szakasz, amelyben a kapott eredmények alapján az egyes szláv nyelvek közötti rokonsági fok kerül megállapításra, vizsgálatunkat csak közvetve érinti.

Az eljárás lényege a következő: megkeressük azt a néhány főnévragozási esetet, amely tartalmazza egy rendszer összes lehetséges egyeztetését. Ezt Karpinszkaja "diagnosztikai készletnek" nevezi. Mivel azonban egyazon genusrendszerben több modell is felállítható, ill. bizonyos modellek több diagnosztikai készletből építkezhetnek, így célszerű egy új fogalom bevezetése, amit a szerző a "genusrendszer magjának" nevez. Ez azon formák összességét jelenti, amelyek mindegyike az adott rendszer valamely modellje valamely diagnosztikai készletének tagja. Ilymódon minden modellt csak a mag készletéből lehet felépíteni,

ugyanakkor a mag tükrözni fogja a genus működésének sajátosságait az adott nyelv rendszerében.

Karpinszkaja tanulmányában nyolc szláv nyelv adataiból /cseh, lengyel, orosz, szerb, szlovén, szlovák, felsőszorb, ukrán/ két modellt állított össze. Az első modell az accusativus, a második a nominativus alapján készült. A két modell összehasonlításából a következő kép alakul ki:

1/ a két rendszer azonos, azaz mindkét modell alapján azonos genusmegoszlást kapunk. Ez a helyzet a cseh nyelvben, ahol a megoszlás mindkét esetben: HÉN, HÉ, N, S /a rövidítések magyarázata az összefoglaló táblázatban/

2/ a két modell részlegesen egybeesik, ez a helyzet a felsőszorb, lengyel és szlovák nyelvben, ahol a két modellben közös a SZH, N és S, de az első modellben van még NSZHÉ és HÉN, a második modellben pedig NSZH. Hasonló a helyzet a szerb és a szlovén nyelvben is.

3/ a két rendszer nem esik egybe /teljesen eltér egymástól/: ez a helyzet az orosz és ukrán nyelvben.

Az összehasonlítás eredményeiből most már megalkotható egy közös szláv genusrendszer, amelynek elemeiből bármely szláv nyelv genusrendszere összeállítható. Ez a közös szláv genusrendszer a következő főnévi csoportokból áll:

1. Hímnem /H/ - orosz, szerb, szlovén, ukrán /I.m./
2. Nőnem /N/ - minden szláv nyelv /I-II. modell/
3. Semlegesnem /S/ - minden szl.nyelv /I-II.m./
4. Hím - élő /HÉ/ - orosz, ukrán, szerb, szlovén /I.m./
   cseh /I-II.m./
5. Hím - élettelen /HÉN/ - orosz, ukrán, szerb, szlovén /I.m./, cseh /I-II.m./

6. Nő - élő /NÉ/ -
7. Nő - élettelen /NÉN/ orosz és ukrán /I.m./
8. Semleges - élő /SÉ/
9. Semleges - élettelen /SÉN/
10. Hím - személy /SZH/ - felsőszorb, lengyel, szlovák /I-II. m./
11. Hím - nem személy /NSZH/ - felsőszorb, lengyel, szlovák /II.m./
12. Hím - nem személy - élő /NSZHÉ/ - felsőszorb, lengyel, szlovák /I.m./

Tekintettel arra, hogy a ragozó szláv nyelveknél a genus mutatói egybeesnek az esetek és számok mutatóival, így a genus formális jellemzőinek a rendszerét csak egy olyan fogalomrendszerben lehet felépíteni, amely figyelembe veszi a genusnak a szintagmatikával és paradigmatikával való kapcsolatát. Ha ezt elfogadjuk, akkor egy-egy genusforma az a forma, amelyet egy adott genus adott esetben és adott számban felvesz. Az adott genus erős helyzetéről beszélünk, ha azt csak abban a helyzetben lehet megkülönböztetni. A többi gyenge helyzet. Az erős helyzetek száma, illetve az elemi formák determináló szerepe alapján Karpinszkaja megállapítja, hogy

a/ helyzetük stabilitása szempontjából a hím-, nő és semlegesnem hármas felülmúlja a többit,
b/ az előzőekből következően ez a három nem keletkezésének idejét tekintve is megelőzi a többit, jóllehet a hímszemély kivételével minden genus ősszláv eredetű.

A fentiekből egy áttekinthető rendszer meglétének előnyein kívül mást is hasznosíthatunk. Mivel vizsgálatunk célja a szabálytól való eltérés vizsgálata, és a szabálytalanság csak valamely szabály oppozíciójaként létezhet, így természetesen szükségünk van egy olyan módszerre, amellyel

egyértelműen meghatározhatjuk a főnevek genusbeli hovatartozását. Ezt a módszert adja kezünkbe a fenti tanulmány a nominativusban és accusativusban kijelölve a meghatározó formai jegyeket. Egy további pozitívuma, hogy a genusrendszert az egyeztetés alapján építi fel, ami bizonyító erejű lehet majd a genus lényeges jegyeinek meghatározásakor.

2. Történeti vizsgálat

Az előzőekben tárgyalt tanulmány végén azt a megállapítást találjuk, hogy a kimutatott rendszerben szereplő minden főnévi osztály ősszláv eredetű. Csodálatos lenne, ha ezt a megállapítást ellenőrizhatnénk, és eredetiben megvizsgálhatnánk az ősszláv nyelv genusrendszerét. Erre azonban nincs lehetőségünk, kénytelenek vagyunk megelégedni a keleti szláv írásbeliség kezdetén keletkezett, azaz óorosz nyelvemlékek nyújtotta lehetőségekkel. Ezek a nyelvemlékek, ha perdöntő bizonyítékokkal nem is, de néhány olyan érdekes jelenséggel mindenképpen szolgálnak, amelyek segítenek a nyelvtani nemnek a nyelv rendszerében elfoglalt helyét pontosabban meghatározni.

Tekintettel arra, hogy néhány nyelvemlék - bármilyen jellemző is legyen - áttanulmányozása nem nyújtana kellő megalapozottságot a következtetések levonására, célszerűnek látszott a példaanyag összegyűjtését átfogó művek alapján végezni. Az óorosz nyelvemlékek tanulmányozásának legkomplettebb segítője a mai napig is I.I. Szreznyevszkij először 1895-ben kiadott, de azóta is több kiadást megért óorosz szótára, amely a XI - XIV. században keletkezett mintegy 1500 óorosz nyelvemlék szóanyagát tartalmazza. A történeti szóanyag vizsgálata tehát e szótár anyagán történt, szembeállítva az orosz irodalmi nyelv, illetve köz-

nyelv későbbi állapotát tükröző A XI - XVII. századi orosz nyelv szótára, valamint Az orosz nyelvjárások szótára anyagával. A szembeállításnak részben az esetleges változás irányának megállapítása, részben az óorosz adatok értékelésének segítése a célja.

Szreznyevszkij szótárában 225 főnév található két vagy több lehetséges nominativusi végződéssel, tehát olyan főnév, amely feltételezetten vagy ténylegesen egyidejűleg több ragozási csoporthoz is tartozik.

Mielőtt azonban a formai vizsgálathoz hozzálátnánk, meg kell vizsgálnunk szóanyagunkat tartalmi szempontból. Nem elhanyagolható ugyanis itt a jelentés kérdése sem. Ebből a szempontból a kép a következő: a 225-ből mindössze 91 főnév fordul elő minden esetben azonos jelentéssel, a többinél a nemmel a jelentés is változhat. Van egy átmeneti csoport is, ahol a főneveknek van azonos és eltérő jelentésük is. A különböző jelentésű főneveknél a kép meglehetősen tarka. Eredetük szerint két csoportra lehet osztani őket:

1. olyan főnévpárok, amelyeknek sem jelentésben, sem származásuk szerint nincs közük egymáshoz,
2. olyan főnévpárok, amelyek vagy jelentésükben kapcsolódnak egymáshoz, vagy közös tőre vezethetők vissza, vagy mindkettő.

Az 1. csoportba olyan főnevek tartoznak, amelyeket tulajdonképpen az etimológiai vagy történeti homonímia körébe lehetne utalni - ha nemük /végződésük, tehát valamely ragozási csoportba való tartozásuk/ nem különbözne. Nem kizárható, hogy nembeli megkülönböztetésük éppen jelentéskülönbségük jelzésére szolgál.

Néhány példa:

азва / язва	/méreg/
азвъ / язвъ	/borz/
вада	/veszekedés, vita/
вадъ	/az ад "в"-előtagos alakja/
газа	/kincs/
газъ	/kecskebőr/
катуна	/feleség, mongol "chatun"-ból/
катунъ	/katonai tábor/
комара	/boltív, камора ?/
комаръ	/szúnyog/
прага	/búzaszem /-ek/
прагъ	/küszöb/

A szóanyag nagyobb része a 2. csoportba tartozik. Itt a főnévpárok létrejötte a következő okokra vezethető vissza:

a/ a természetes nem megkülönböztetése, főleg személyeket jelentő szavaknál:

близокъ близока	/rokon/
роба робъ	/cseléd/
супруга супругъ	/házastárs/
суседа суседъ	/szomszéd/

b/ hasonló jelentésű, esetleg azonos tőből származó szavak /ide tartozik a vizsgált szavak nagy része/:

ворона /fekete madár, varjú/
воронъ /fekete-szürke madár/
/Ennek a mai orosz családnevekben találhatjuk a nyomát: ворона > Воронин, воронъ > Воронов

наволока-паволока /fedő, fedél, takaró/
наволокъ-паволокъ /ártéri rét/
налога /megterhelés/
налогъ /nyomás/
настава /példa, minta/
наставъ /ráadás, kamat/
огорода /kerítés/
огородъ /kert, elkerített terület/
острога /sarkantyú/
острогъ /hegyes palánk/
слота /rossz idő/
слотъ /havas eső/
скалъка /a mérleg serpenyője/
скалъкъ /konyhai edény/
поделъка /kikészítés, díszítés/
поделъкъ /lényegtelen dolog/
послуха /engedelmeskedés/
послухъ /szemtanú, fültanú/

c/ igéből képzett főnevek, ahol a főnévpár egyik tagja a cselekvést, a másik a cselekvőt, vagy valami más, a cselekvéssel kapcsolatban levő fogalmat vagy személyt jelöl:

гърба /görcs, görbít/
гърбъ /hát, púp/

избава	/megmenekülés, megváltás/
избавъ	/megmentő, megváltó/
отрада	/megpihenés/
отрадъ	/búcsúzás/
похода	/járás/
походъ	/hadjárat/
присъпа	/földhányás/
присъпъ	/rászórás/

Bármilyen érdekesek és tanulságosak is legyenek fenti megállapításaink, vizsgálatunk tulajdonképpeni célja szempontjából csak másodlagosak lehetnek. A nyelvtani nem lényegét érintő megállapításokat ugyanis csak szóanyagunk másik csoportjának, a 91 darab több alakú, de azonos jelentésű főnév vizsgálata alapján tehetünk.

Mindjárt a vizsgálat elején azonban néhány megszorítást kell tennünk annak érdekében, hogy vizsgálatunk eredményei egyértelműen értékelhetők legyenek;

1. A nyelvemlékekben a főnevek főleg függő esetekben fordulnak elő. Ezek között is gyakori a többes szám valamely esetében levő főnév. Ez több okból is nehézséget okoz. Érdekes módon az egyik nehézséget a hagyomány őrzése, a másikat az újítás okozza. Arról van szó ugyanis, hogy - mivel itt /a hím- és nőnemű főneveknél/ elsősorban az -o-, -jo- és -a-, -ja- tövek váltásáról van szó - e két paradigmában a pluralis accusativusa és genetivusa eredetileg azonos. Hagyományos írásmód esetén tehát a csak ezekben az esetekben előforduló főnevek megkülönböztetése nem lehetséges.
   A másik problémát a pluralis dativus-instrumentalis-locativus esetei okozzák, ahol az egyes ragozási cso-

portok összeolvadása /az -a- tövű paradigma alkalmazása/ viszonylag korán kezdődött, így az adott főnév hovatartozásának egyértelmű megállapítása ezeknek az eseteknek az alapján sem lehetséges.

2. A Ъ-Ь váltás, amely valóban jelölhet genusváltást is, sokszor csak helyesírási probléma, jelzős egyeztetés nélkül e főnevek neme nem állapítható meg teljes bizonyossággal.

3. Ez utóbbi megállapítás az esetek nagyobb részében igaz, teljesen egyértelmű megkülönböztetésre csak abban az esetben van lehetőség, ha egyeztetett jelzős szerkezettel, vagy más szintaktikailag is jelzett esettel állunk szemben. Ilyen jelzős szerkezet a vizsgált anyagban sajnos elég ritkán fordul elő, főleg az olyan, ahol egy főnévnek kétféle egyeztetése is megfigyelhető.

Mivel az előforduló 91 eset nagyobb részénél a fenti bizonytalansági tényezők valamelyike fennáll, igy megállapíthatjuk, hogy a szótárban jelzett kettősség inkább csak lehetőség, illetve megítélési bizonytalanság. Nem zárható ki azonban, hogy ez a bizonytalanság nem csak a mai kutatóra, hanem az egykori szövegalkotóra is igaz! Ezt a bizonytalansági tényezőt csak úgy tudjuk a minimumra csökkenteni, ha a kérdést több szempontból is megvizsgáljuk. Ilyen szempont lehet a későbbi /a XIV. század után keletkezett/ nyelvemlékek, illetve a nyelvjárások vizsgálata. E célra pillanatnyilag csak a XI-XVII. századi orosz nyelv szótára, illetve az orosz nyelvjárási szótár eddig megjelent kötetei állnak rendelkezésre. Tekintettel arra, hogy a nyelvjárási szótárnak az anyaggyűjtés befejezéséig az első 15 kötete jelent meg a "K" betűvel bezárólag, cél-

szerűnek látszott - az összehasonlíthatóság miatt - a részletesen vizsgált óorosz szóanyagot is erre a mennyiségre korlátozni.

A fentiek alapján tehát a következő 45 darab, az óorosz szótárban két variánssal szereplő főnév részletes vizsgálására kerül sor a továbbiakban:

акрида - акридъ	/gör. sáska/
акротома-акротомъ	/gör. meredek/
аналава-аналавъ	/gör. szerzetesi stóla/
аспида-аспидъ	/gör. áspiskígyó/
бедра-бедро	/csipő, comb/
ближика-ближикъ	/hozzátartozó, rokon/
ближьника-ближьникъ	/u.a./
братоубиица-братоубииць	/testvérgyilkos/
брачина-брачинъ	/brokát díszítés/
вапа-вапъ	/festék/
вельможа-вельможь/ъ	/főnemes/
видь-видъ	/látvány/
вора-воръ	/zárt megművelt terület/
врата	/kapu/
высота-высотъ	/magaslat/
глезна-глезно/нъ	/sarok, boka/
гобина-гобино	/bőség/
гражда-граждь/ь	/istálló/
греза-грезъ	/sár/
гряда-грядъ	/gerenda/
голка-голкъ	/zaj, lárma/
дажда-даждь	/adás, ajándék/
думьца-думьць	/bölcs, tanácsadó/
елура-елуръ	/gör.macska/
желва-желвъ	/teknős/
жернова-жерновъ	/mozsár/

Somogyi Könyvtár SZEGED 13.

заводь-заводъ	/mezsgye, határ/
завора-заворъ	/ajtózár/
завеса-завесъ	/függöny/
запа-запъ	/gyanú/
запона-запонъ	/függöny/
застава-заставъ	/bejárat, előőrs/
кандила-кандило	/mécses/
каптана-каптанъ	/téli fogat/
кедрь-кедръ	/cédrus/
коврига-ковригъ	/cipó/
колива-коливо	/megszentelt étel/
конобь/а-конобъ	/dézsa/
корсака-корсакъ/сокъ	/darab ?/
косма-космъ	/tincs/
крина-кринъ	/liliom/
кума-кумъ	/komaasszony, koma/
кура-куръ	/tyúk, kakas/
кърма-кърмъ	/étel/
кърчага-кърчагъ	/korsó/
корабица-корабиць/ъ	/csónak/

A fenti főneveket további csoportokra kell bontanunk az előforduló esetek egyértelműsége, illetve az általuk képviselt jelenségek szerint.

1. Az első csoportba soroljuk azokat a főneveket, amelyek a példaanyagban legalább egy alkalommal viszonylag egyértelmüen értékelhető formában /sing. nom. acc., esetleg gen./ fordulnak elő :

<u>акрида/ъ</u>

акриду и подобная еи / Лев.XI 22 /
едъ же его бе акридъ и медъ дивии

аналава/ъ
аще ли хощеши взяти безъ расмотрения аналаву /Кир.Т./
аналавъ поясъ плскыньныи и на немъ святци

брачина/ъ
не боудетъ въ роуце имъ злата ни сребра...ни брачины
/ Ипол. Антихр. 4I / Апок ХУIII.I2 /
понявы чисты и браченъ многъ / Гр.Нис.Мин.Чет./

вельможа/ъ
вельможа моя / Дан. IУ. 33 /
жьдахоу некоего вельможа приити къ нимъ / Жит.Ниф./

видь/ъ
вси да видятъ предивную ту видь / Георг.Ам. /
краснаго вида ловя / Никон. Панд. /

высота/ъ
доити на высоту / Панд. Ант. XI в. /
величанье, высотъ, гръдостъ / u.o. /

глезна/о/ъ
при нем же глезна явися въ стене / Георг. Ам./
оудари въ глезнъ / Жит. Февр. Мин. чет./
глезно : голень голенка / Бер. /

гобина/о
семь лет приде гобина во всю землю / Быт.XII. 29 /
обещаваетъ имь гобино всего плода / Упыр. 345./

гражда/ъ/ъ
даша еи гражду / Жит. Феодор. 4 /
конемъ граждъ сътворивъ / Супр. р. I57 /

греза/ъ

греза : гной, материа / Бер. /
земля минующеи грезь / Гр. Наз. XI в. /

дажда/ъ

даждь емоу малоу даждоу / Повестн. XIУ-XУ в./
да блудеться отъ даждя / Изб. 1073 г./

желва/ъ

ядущи...жолву и всяк же звьрь / Дуб.сб.XУI в./
яко желвьъ оуправивъ посреде соудища ставъ/Воскр.Тр./

завора/ъ

двьрии завороу положимъ / Никон. Панд./
оба колы дверии и съ заворы исторгну / Георг.Ам./

завеса/ъ

отняся завеса надъдвьрьная / Ис.УI.4/
лице же и главу покрывъ завесомъ /Кипр.М.Посл.иг.АФ./

запа/ъ

любо запа на нь боудетъ / Р.Прав./
пивъ без запа внезапу возопи / Жит.Алекс.Мак./

застава/ъ

оустрои же...заставу / Іис.Нав.УIII 2 /
яко застава есть...идоша въ заставъ /и.о./

Megjegyzés: a különböző változatok ugyanannak a nyelvemléknek azonos, illetve különböző változataiban fordulnak elő. A harmadik példa más változatban заставу alakban található. Nem zárható ki, hogy a különbség csak az írásmódban van.

кандила/о

въ кандилу отаи вложивъ / Жит.Анд.Юр./
кандило плъно
мое кандило горитъ / Пат.Син. XI в. /

каптана/ъ

Ez az egyik legérdekesebb eset, mivel egy mondaton belül fordul elő két különböző paradigmához tartozó végződéssel:
у каптана въ ослоблехъ виряжены два санника,и как санники восхождаху на мостъ,и тогда мостъ обломися,каптану же великого князя дети боярскые удрьжаху/Соф. вр./

кедръ/ь

Az előzőhöz hasonlóan itt is egy nyelvemléken belül fordul elő az ingadozás:
подъ кедрию
кедръ высокъ / Муч.Харламп. I9 Мин.Чет./

коврига/ъ

яко и коврига / Лавр. л. 6738 г./
яко на единомъ ковризе / Псков. II л. 6950 г./

колива/о

и жертъва и колива / Iез. XLУ I7 /
коливо свящати / Вопр.Феосн. I276 г./

коноба/ъ/ь

възваривъ же конобь
вьвъреша и конобоу / Пат.Син. XI в./
конобъ подгнещенъ / Іер. I I3 /

корабица/ъ/ъ

въ корабицу вложенъ
виде дъва корабица / Остр. Ев./

корсака/ъ

съ корсаки и лукошка икры деньга /Грам.Вас.Ив.Пер./
корсокъ икры /Тамож.Весьег.гр.1563 г./

Крина/ъ

поставляютъ подъ криною / Мф. У I5 Ев. 1164 г./
подъ кринъ положенъ боудетъ / Ев. XII в./

корма/ъ

строитель вьсеи твари, дръжаи кръму небесную /Супр.р./
зане не бяше имъ кърма / Новг.л. 6689 г./
за кормъ и за вологу / Р. Прав./

кърчага/ъ

принесе къръчагоу вликоу / Нест.Жит. Феод./
и тамо есть корчага / Игн. Пут./
постави предъ ними кръчагъ вина / Іер. ХХУ 6 /

2. A második csoportba azok a főnevek kerülnek, amelyek esetében nem állapítható meg egyértelműen az ingadozás, mivel olyan alakban fordulnak elő, amely a különböző paradigmákban azonos. Ilyenek a következők:
акротома/ъ, вапа/ъ, вора/ъ, гряда/ъ, голка/ъ елура/ъ, жернова/ъ, заводъ/ъ.

3. A példaanyagban előfordul néhány olyan főnév is, amely nem az egyértelműség szempontjából, hanem más szempontból érdemel külön elbánást. Ilyen a врата , amely a mai irodalmi norma szerint pluralia tantum, a nyelvemlékekben azonban legalább olyan gyakran fordul elő egyes számban is a/ nőnemű egyeztetéssel, b/ többes számban a hímnemű paradigma végződéseivel:

a/ пространа врата / Мф. УII I3 Остр. Ев./
врата небесьная / Изб. I073 г./
створишася врата медяна / Пов. вр. л. 6604 г./

в/ приближися къ вратомъ градоу / Остр. Ев./
предъ враты монастыря / Пат. Син./
тесными врата / Изб. I073 г./

Másik ilyen jelenség a кума - кумъ és a кура - куръ párok viselkedése, ahol is az egyes párok tagjainak jelentése nem azonos, a természetes nem különbségét tükrözi, az egyes főnevek azonban előfordulnak a másikra jellemző végződésekkel is:
съ кумы своими и съ мтерьми своими, и съ дъщерьми своими / Хож.Богор./ /fem. jelentés/
что дети крестити куму съ кумою
/ a куму valószinüleg a кумъ sing. acc. formája/

A кура-куръ pár a Р.Прав. Яр. különböző változataiban az -a- és az -o- tövű paradigma végződéseivel fordul elő váltakozva.

4. Külön kell szólni arról a néhány főnévről, amelyek az u.n. общий родъ "a" végződésével és a hímnemű -o-, -jo- végződéssel fordulnak elő hímnemű személyeket jelölve /zárójelben az előfordulások száma/:

ближика - ближикъ / 9:3 /
ближника - ближникъ / I:2 /
братоубиица - братоубииць / 2:I /
думьца - думьць / 5:5 /

5. A fentiek szerint tehát a kép meglehetősen tarka, és nem is mindig egyértelmű. Ennek oka az, hogy egyrészt abban a korban, amelyből a nyelvemlékek származnak, az egyes szavak írásának nincs egységes normája /tehát az, hogy egy-egy szót másképp írtak, nem azt jelenti, hogy másképp is ejtették/, másrészt maguk a paradigmák is ingadoztak, ami azt jelenti, hogy bizonyos végződések előfordulása egy-egy főnévnél még nem jelenti egyértelműen egy másik nyelvtani nemhez való tartozását.

Ilymódon egyértelmű bizonyitékként csak azokat az eseteket fogadhatjuk el, amikor az egyes főnevek egyeztetett szószerkezetben találhatók. Ezek száma példaanyagunkban sajnos nem nagy, de azért előfordul, bizonyítva, hogy a tárgyalt jelenség létezik.

A vizsgált 45 főnév közül 22 fordul elő a példaanyagban egyeztetett jelzővel, ebből azonban mindössze 5 olyan, amelyik számunkra érdekes lehet. Ezek közül a ближика és a думьца azért érdekes, mert nőnemű esetvégződéssel és hímnemű egyeztetéssel fordulnak elő:

иномоу ближице / Ефр.Крм.Апл./

иде къ ближици своеи /Iак.И.//nőnemű személy!/

зъ добрымъ бо думьцею
съ лихимъ думъцею / Сл.Дан.Зат./
иных же думцовъ / Соф. вр. 6996 г./
/Ez utóbbi, bár többes szám végződése, jellegzetesen hímnemű/

E két főnévnek bizonyító ereje a többinél kisebb, mivel az egykor igen nagy számú, de a mai napig is gyakran előforduló a-végü, hímnemű személyt jelentő főnevek közé tartoznak. Egyeztetési ingadozásuk jól mutatja azt a bizonytalanságot, ami a tő szerinti egyeztetésről a nem szerinti egyeztetésre való áttérés időszakában kezdődhetett, és gyakorlatilag ma is tart. Legkevésbé természetesen a normalizált irodalmi nyelvben, ahol az erre vonatkozó szabály szerint a főnevet végződése szerint kell ragozni, a jelző egyeztetése viszont a természetes nem szerint történik, Mint például a következő esetben:

Она вышла замуж за богатого вельможу.

A nyelvemlékekben a következő eseteket találjuk:

вельможа моя / Дан. IУ 33 /
вельможамъ градьнъимъ / Гр.Наз. XI в./
некоего вельможа / Жит.Ниф. I2I9 г./
вельможа нечистааго / Григ.Пан./

És végül az a két eset, amelyekkel szemben semmilyen ellenvetés sem merülhet fel:

<u>видъ - видь</u>: такаго вида
краснаго вида
предивную ту видь

дажда - даждь: отъ даждя кърчьмьничьска
малоу даждоу

3. Az orosz jelzős szerkezet fejlődése

Mivel példaanyagunkban nem találunk elég jelzős szerkezetet, és mivel az ingadozások megítélése szempontjából erre elengedhetetlenül szükség van, így más utat kell keresnünk ezek tanulmányozására. Erre igen alkalmasnak látszik a Borkovszkij által szerkesztett Orosz Nyelvtörténet sorozat, Szintaxis, Egyszerü Mondat /Borkovszkij.szerk./ kötete, amelynek szerző kollektivája 30 000 egyeztetett jelzős szerkezetet vizsgált meg, ebből 11 000 darabot a XI - XIV. századi, tehát óorosz nyelvemlékekben.

A mai orosz nyelvvel összehasonlítva szembeszökő különbségek mutatkoznak, amelyeket a következő példa jól szemléltet:

на гостинци на велице / РусПр. I282 /
a mai oroszban: на большой дороге

A kettő között három lényeges különbség figyelhető meg:
A mai oroszban 1/ a prepozíció nem ismétlődik,
2/ jelzős szerkezetben a melléknév nem lehet rövid alakú,
3/ az egyeztetett jelző helye a jelzett szó előtt van.

A megvizsgált adatok alapján megállapítható, hogy a régi írásos emlékekben sok olyan egyeztetett jelző van, amelyeknek a mai orosz nyelvben nem egyeztetett jelző felel meg, tehát csökken azoknak a jelentéseknek a köre, amelyeket egyeztetett jelzős szerkezettel lehet kifejezni.

A legtovább /a birtokos melléknéven kívül/ a cselekvés helyét, módját, eszközét bemutató jelző / каретное гулянье, стаканная продажа / tartotta magát. A XIX. században azonban ezek is kivesztek az írott nyelvből.

A birtokos melléknév két szempontból is érdekes. Egyrészt ez az a melléknévtípus, amely a tulajdonságot jelölő melléknevek mellett a legtovább fennmaradt egyeztetett jelzőként, másrészt a birtokos melléknév és a birtokos eset viszonyát tanulmányozva egy kis lépéssel közelebb kerülünk eredeti kérdésünk, az egyeztetés problémájának megoldásához.

A birtokos melléknév és a genitivus megtalálható a keleti szláv nyelvek egész története során, előfordulásuk aránya azonban változott. Míg a mai oroszban a birtokviszonyt túlnyomórészt a birtokos eset fejezi ki, a nyelvemlékekben inkább a birtokos melléknév. Makarova szerint az Ó-orosz Krónikában /Повесть временных л./ a birtokos melléknevek száma nyolcszorosa a genitivusszal kifejezett birtokviszonynak. Az egyensúly körülbelül a XVI - XVII. században áll be.

A birtokos eset elterjedése a XIX. század 20-30-as éveiben gyorsul fel - előbb a köznéveknél, majd a tulajdonneveknél. Érdekes, hogy ez a jelenség nem egyformán jelentkezik az egyes keleti szláv nyelveknél, az ukrán és belorusz nyelvben gyakoribb a birtokos melléknév használata ma, mint az oroszban.

Felmerülhet a kérdés, mi lehet az oka annak, hogy a birtokos melléknév ilyen sokáig megmaradt. Pontos választ erre a kérdésre természetesen nem lehet adni, a valószínű okok azonban a következők lehetnek:

1/ a jelző kategóriája egységes volt - csak egyeztetett;
2/ az egyeztetés egyértelművé teszi a hovatartozást, ami különösen azokban az esetekben volt fontos - és ilyen sok volt -, amikor a jelző két főnév között állt, mivel a birtokos esetben levő főnév - a birtokos - állhatott a birtok előtt és után is;
3/ a birtokos melléknév csak birtokviszonyt fejez ki, míg a genitivusi alak ezen kívül még tagadást, sing. accusativusként különböző jelentéseket, valamint formailag megegyezett a dualis nominativus-accusativus alakjával.

A második ok alapkérdésünk szempontjából meghatározó jelentőségű, ugyanis az egyeztetés, következésképpen a genus használatának okára, adott esetben szükségességére mutat rá. Nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy az időben visszafele haladva csökken a szórend szerepe, így az egymáshoz tartozó mondatrészek összetartozását csak az egyeztetés jelölheti biztonsággal. Ezt látszik bizonyítani a birtokos melléknév későbbi sorsa: akkor veszít jelentőségéből és csökken a használata, amikor rögzül a birtokos postpozitív helyzete.
Az egyeztetés eszközeinek és módjainak vizsgálata szintén érdekes megállapításokat tesz lehetővé.

Két dolog: a prepoziciók ismétlése és a nyelvtani nem szerinti egyeztetés /tehát a hangzásukban hasonló végződések alkalmazása/ a korai nyelvemlékekben megerősíteni látszik a jelző egyeztetésének ráhangzásos eredetét valló nyelvészek álláspontját.

A megállapításainkkal természetesen nagyon óvatosan kell bánnunk, hiszen az utóbbi néhány száz év fejlődéséről rendelkezésre álló írásos adatok alapján kell több tízezer

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

évvel ezelőtti eseményekre következtetnünk, és azt sem szabad elfelejtenünk, hogy az írás megjelenése már a nyelv tudatos használatát feltételezi /lásd Robins, 1967, 12/. Azt is mondhatnánk, hogy az írott nyelv a rendszerezett nyelvi ismeretek formába öntése, ami megnehezíti a spontán nyelvfejlődési törvényszerűségek felfedezését.

Ilyen szempontból tehát az írásbeliség korai szakaszának az írásbeliség előtti időszakra utaló jelenségeire kell koncentrálnunk.

A melléknévi jelzős szerkezetekkel kapcsolatosan két olyan jelenségre kell felfigyelnünk, amelyek meghatározó jelentőségűek lehetnek. Az egyik az, hogy a főnév és a melléknév mind ragozását, mind pedig szintaktikai funkcióit tekintve igen közel áll egymáshoz a korai nyelvemlékekben, ami arra enged következtetni, hogy a még korábbi időszakban a szófaji különbség még jobban csökken. A másik bizonyos mértékig az előzőhöz kapcsolódik, mégpedig az, hogy a melléknév jelzői szerepben igen gyakran veszi fel a jelzett szó teljes formáját, beleértve a prepozíciókat is, ami egészen olyan benyomást kelt, mint az azonos mondatrészek viselkedése.

/Ehhez hasonló jelenség a mai orosz nyelvben az értelmező - летчик-космонавт, страна-член -, de hasonló a magyar értelmező jelző is, ahol az azonos szintaktikai szerepet azonos végződés jelöl, függetlenül attól, hogy a magyar nyelv egyébként nem alkalmazza a jelző - jelzett szó egyeztetést./

Ebben változást a későbbiek során a főnév és a melléknév határozott szófaji szétválása és a szórend viszonylagos kötöttségének kialakulása hozott.

A XI - XIV. századi nyelvemlékekben a prepozitiv és posztpozitiv jelzők aránya 52 : 48 %, tehát csaknem azonos. Ez az oka annak, hogy a nyelvészek e kérdés megítélsét illetően két táborra szakadtak: az egyik a jelző prepozicionális, a másik a posztpozicionális helyzetét tartja normálisnak, a másikat nyomatékosnak.

Az adatok vizsgálata inkább azt mutatja, hogy mindkettő azonos értékű, egyik sem tartalmaz jelentéstöbbletet. A változtatás inkább művészi, stilisztikai eszköz. Ezt bizonyítja egyébként a mai költői nyelv is, ahol a köznyelvvel ellentétben nem ritka a posztpozitiv jelző, de minden jelentéstöbblet nélkül.

A nyelvemlékekben a jelzők különböző fajtái más - más arányokat mutatnak: a sorszámnevek inkább prepozicionális helyzetben vannak /90 %/, a melléknevek és névmások közel azonos arányt mutatnak /60-40 %/, de a melléknevek inkább prepozicionális, a névmások inkább posztpozicionális helyzetben vannak.

Vannak ugyanakkor állandósult jelzős szerkezetek, ahol ugyanannak a jelzőnek a helyzete hol prepozicionális, hol posztpozicionális:

великии князь	de:	честь великая
		победа великая
		радость великая

A XV - XVII. századi nyelvemlékek a jelző prepozicionális, illetve posztpozicionális helyzete szempontjából közbenső lépcsőfokot jelentenek a XI - XIV. századi nyelvemlékek állapota és a mai irodalmi nyelv között: a prepozicionális

helyzet gyakoribb, mint az óorosz emlékekben, de ritkább, mint a mai orosz nyelvben. Ez a megállapítás a birtokos névmás kivételével minden jelzőként előforduló szófajra, illetve a melleknév minden típusára vonatkozik: a mérleg a prepozicionális helyzet javára billent. Egyúttal egységesebb lett a kép a melléknév egyes fajtái között is: Míg az óorosz nyelvemlékek a melléknév különböző fajtáinak prepozicionális használata szempontjából a következő képet mutatják: tulajdonságot jelentő melléknevek 71,2 %, vonatkozást jelentő melléknevek 57,9 %, birtokos melléknevek 38,2 %, addig a XV - XVII. századi nyelvemlékekben a helyzet a következő: tulajdonságot jelentő melléknevek 75,5 %, vonatkozást jelentő melléknevek 69,1 %, birtokos melléknevek 53,5 %.

A fentiekből elég egyértelműen kiolvasható az a tendencia, amely szerint a melléknév az egykori túlnyomóan posztpozicionális helyzetből perpozicionális helyzetbe törekszik. Ha tehát a fejlődés fordított irányát vesszük figyelembe, elég nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy a korai, de akár az írásbeliség előtti időben is, a melléknév szokásos helye a jelzett szó mögött van. Ez a helyzet viszont Greenberg szeriális tipológiája szerint /Greenberg: Some Universals, Universal 40, p.75/ feltétlenül megkívánja a főnév-melléknév egyeztetést.

4. Az orosz főnév nemének további sorsa

A főnév nemének további sorsát két vonalon kísérhetjük figyelemmel, pontosabban kell figyelemmel kísérnünk, ha a bennünket érdeklő kérdésekre választ akarunk kapni. Az egyik az irodalmi nyelv alakulásának folyamata, a másik

a nyelvjárások vizsgálata. A két vonal egy bizonyos ideig párhuzamosan fut, egy ponton azonban - és ez a XVIII. század - elágazik. A nyelvjárásokban a főnév nemével kapcsolatos jelenségek lényegében változatlanul továbbélnek, az irodalmi nyelvben gyökeres változás áll be.

4.1 Irodalmi nyelv

A mai európai nyelvek írásbeliségük kialakulása szempontjából nagyon hasonló képet mutatnak. Jóllehet több európai nép esetében tudunk korai rovásírásos írásbeliségről, a mai értelemben vett írásbeliség kezdetei azonban mindenütt a kereszténység felvételéhez kapcsolódnak, és egy idegen nyelv használatát jelentik: Európa középső és nyugati részén a latin, keleti részén a görög és az ószláv az egyház - és így az írásbeliség nyelve is. Ez a tény sajátos helyzetet teremtett, amelynek következményei a román nyelvek példáján mutathatók be legszemléletesebben. Tekintettel arra ugyanis, hogy ezek a nyelvek a latin nyelv leszármazottai, joggal várhatnánk, hogy kialakulásuk folyamatát a korai írásbeliség dokumentumaiban végigkísérhetjük. Annál is inkább, mivel erre az időre maga a latin nyelv is rétegződött már a klasszikus és az u.n. vulgáris latinra, sőt volt még egy olyan változata is, amit a birodalom minden részében beszéltek és megértettek, ez a koiné. A most már közel másfél évszázada folyó romanisztikai kutatások azonban nem ezt bizonyítják: "Egyetlen esetben sem sikerült a vizsgált szövegekben a regionális jellegű fejlődés, a területi differenciáció, a nyelvterület eljövendő újlatin nyelvi tagolódása irányába mutató elmozdulás tényleges bizonyítékait vagy akár csak valószínűsíthető nyomait kimutatni. Ellenkezőleg: azt kellett megállapítani, hogy a

szövegekből kibontakozó kép a várható újlatin fejlődést területi szempontból nem jelzi előre: a szövegek, még a legvulgárisabbak is, a hely- és személynévanyag magától értetődően lokális jellegétől eltekintve szinte meglepően egységes képet mutatnak egészen a XVIII. századig, tehát a legelső újlatin nyelvű szövegek megjelenését közvetlenül megelőző korszakig." /Herman J., Új eredmények, új kérdések a román nyelvek kialakulási folyamatának vizsgálatában, Akadémiai Kiadó, Bp. 1985., pp. 9-10/.

Hasonló a helyzet a szláv nyelvek esetében is. Mindkét területen a "hibák", a tévesztések igen alapos vizsgálata ad csak bizonyos lehetőséget arra, hogy egyes tendenciákra lehessen következtetni.

Mindezek alapján csak két következtetést lehet levonni: vagy teljesen megegyezett a beszélt és írott nyelv, vagy pedig teljesen eltért egymástól. Az első lehetőség - bár hosszú ideig tartotta magát a szlavisták körében - teljesen valószínűtlen, így nyilvánvaló, hogy a második az igaz.

Bárhogy is legyen, azt tényként elfogadhatjuk az előzőek alapján, hogy a szláv írásbeliség első századaiban az írásbeliség nyelvében /tekintve, hogy csak erről vannak adataink/ a főnevek egy nem elhanyagolható részénél tapasztalható bizonytalanság a nyelvtani nem tekintetében. A kérdés most már az, hogy ez a jelenség a továbbiakban csökkenő, vagy növekvő tendenciát mutat-e, és ha valahol gyökeres változás áll be, az mivel magyarázható.

Szreznyevszkij munkája nyomán, részben annak felhasználásával, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája a közelmúltban megkezdte a XI - XVII. századi orosz nyelv szótárának

összeállítását és kiadását. A nemben ingadozó főnevek további sorsát, illetve a jelenség további alakulását e szótár adatai alapján vizsgáljuk.

A szótár adatai szerint a Szreznyevszkij szótárban szereplő főnevek nagy része a XV - XVII. századi nyelvemlékekben is mutat olyan jelenségeket, amelyek alapján arra következtethetünk, hogy használatukban továbbra is fennáll a bizonytalanság, másrészt ezekben a nyelvemlékekben további ingadozást mutató főnevek is felbukkannak, nem kis számban. Ezek egy részénél az ingadozás magyarázata lehet az idegen eredet /ilyenek a német eredetű алебарда/ъ /alabárd/, a görög алфавита-тъ /ábécé, szójegyzék ábécé sorrendben/, анафемата-тъ /egyházi átok/, антидора-ръ /megszentelt kenyér/, az arab амира-ръ /emir/ - itt az ingadozás inkább csak a ragozási csoportok közötti, mivel az egyeztetés a személyt jelentő főneveknél ebben az időben már a természetes nem szerint történik -/ stb/, a többi adat azonban nem, vagy nem kimutathatóan idegen eredetű. Található közöttük egy sor anyagnév, mint például бастрь - ра /borfajta/, баусъ - са /drágakő/, береста - сто /nyirfakéreg;
Dalj szótára az -a- végű alakot adja meg helyesként, az -o-végű alakot is tartalmazza, de "helytelen" megjelöléssel/, valamint földrajzi jellegű főnevek: бачагъ - га /gödör a viz fenekén/, берлога-гъ/barlang/, stb.
Mindez azt mutatja, hogy a korai nyelvemlékekben tapasztalható ingadozás nem átmeneti állapot jele, hanem a genus állandó kísérője, ami az orosz nyelvet, az írásbeliséget megelőző időszakot is beleértve, a XVIII. századig, vagyis a nemzeti /egységes irodalmi/ nyelv kialakulásáig jellemzi.

Ezen a ponton gyökeres változás látszik bekövetkezni, az

ingadozás szinte egy csapásra megszűnik. A nagy akadémiai szótár ugyanis a mai orosz nyelvben csupán mintegy 150 szónál jelez több változatot, ami a nyelv mai szókincséhez viszonyítva és az adott szavak gyakoriságát tekintve szinte elhanyagolható.

Azt azonban, hogy a kép azért ma sem ilyen egyszerü, az is jelzi például, hogy a szóvég szótárban szereplő 330 -a- végű, nem nőnemű szóból a különböző egynyelvű szótárakban csak 268 szerepel общий род megjelöléssel, 62 a különböző szótárakban különböző nyelvtani nemmel megjelölve található.

Ha el is fogadjuk tehát a nembeli ingadozás hirtelen megszünését azoknál a főneveknél, amelyek korábban ilyet mutattak, magyarázni azt csak egyféleképpen tudjuk: ezt a változást nem a nyelv belső törvényei, hanem külső beavatkozás: a normalizálás vagy kodifikálás eredményezte. Ezt bizonyítja egyébként az is, hogy a nyelvnek a normalizálás által nem érintett rétegeiben - például a nyelvjárásokban - a jelenség továbbra is tapasztalható.

4.2 Nyelvjárások

Gorskova és Haburgajev orosz történeti nyelvtanának /Gorskova, 1981/ bevezetőjében a következőket olvashatjuk: "Az orosz nyelvészeti hagyományban a történeti nyelvtan, mint az orosz nyelv történetével foglalkozó tudomány része, nem a kodifikált irodalmi, hanem az élő, beszélt nyelv tanulmányozásához kapcsolódik, melyet történelmi fejlődésében vizsgál. A történeti nyelvtan tárgya tehát úgy értendő, hogy a megfelelő diszciplina azt a nyelvi rendszert vizsgálja, amely a mindennapi élőbeszédben realizálódik. Ha tekintetbe vesszük, hogy sok évszázad folyamán, a nem-

zet kialakulásáig, a hétköznapi érintkezés eszköze a nyelvjárás volt, amelynek alapján az orosz nemzet kialakulásának periodusában kialakul a moszkvai koiné, amely viszont a mai irodalmi nyelv normáinak alapját alkotja, akkor a történeti nyelvtan hagyományos tárgyaként a nyelvjárás áll előttünk..." /i.m., 7 saját fordítás/

Az idézett mű szerzői Saχmatovot tekintik mesterüknek, azt a kiemelkedő orosz nyelvészt, aki az egységes alapnyelv elméletének virágkorában elsőként mondta ki azt a ma már széles körben elfogadott véleményt, hogy nyelvjárási különbségek mindig voltak, és hogy a nyelvi hagyományok folytatója nem az irásbeliség nyelve, hanem a nyelvjárások.

Ezek után vizsgáljuk meg, milyen képet mutatnak a mai nyelvjárások a nyelvtani nem és a kapcsolódó kategóriák szempontjából. Kapcsolódó kategória alatt itt a ragozási rendszert értjük elsősorban, mivel egy főnév valamely főnévi osztályba sorolását alapvetően két dolog határozza meg: a ragozási csoport és az egyeztetés.

Bromlej és Bulatova könyve alapján /Bromlej, 1972/ a nyelvjárások főnévi esetrendszerét illetően a következő kép tárul elénk:

A nyelvjárásokban az irodalmi nyelvhez hasonlóan megtalálható a hat eset, ezek azonban a nominativus és instrumentalis kivételével bizonyos nyelvjárásokban alcsoportokra oszlanak. Igy, ha egy minden alcsoportot tartalmazó etalont akarunk összeállitani, akkor egy 11 tagú esetrendszert kapunk.

Az alcsoportokat megkülönböztető legjellegzetesebb szempont az, hogy az adott esetben a főnév prepozicióval vagy anélkül fordul elő. Igy a genitivuson belül három eset található: maga a genitivus, mint a birtokviszony egyik tagja; a genitivus partitivus; és a genitivusszal álló prepoziciók után előforduló forma, amely néhány dél- és középorosz nyelvjárásban az -a-végű főneveknél található meg. Hasonló a helyzet a dativusnál, ahol a prepozició nélküli, illetve "K"-val álló forma áll szemben a többi prepoziciós formával; és a locativusnál is.

A legfigyelemreméltóbb ez a jelenség az accusativus esetében, ahol a prepozició mellett minden esetben alkalmazott accusativusi formával szemben néhány nyelvjárásban az -a-végű, élőt jelentő főneveknél a mondat tárgyaként a nominativusszal megegyező formát használnak.

Az orosz nyelvjárások genusrendszeréről az Avaszov és Orlova szerkesztésében megjelent akadémiai dialektológia /Avaneszov, 1965/ alapján a következőket mondhatjuk el: A szám és az élő - élettelen kategóriájának szempontjából a nyelvjárások egységesek. Ami a genus kategóriáját illeti, a nyelvjárások többségében három nemet különböztetnek meg, a him-, nő- és semlegesnemet. Néhány nyelvjárásban csak két nem van, himnem és nőnem.

Ez mást-mást jelent az egyeztetett szófajok /melléknév, számnév, névmások stb/ és a főnév esetében.

<u>Az egyeztetett szófajoknál</u> sing. nom. és acc.-ban /itt különbözik a legtöbb genusforma, mivel a him- és semlegesnem a többi függőesetben megegyezik és együtt áll szemben a nőnemmel/ egyes nyelvjárásokban három különböző osztály van, például:

nominativus: большой, большая, большое
accusativus: большой vagy большого, -шую, -шое
más nyelvjárások esetében csak kettő:
nominativus: большой, большая
accusativus: большой vagy большого, большую

A főneveknél különböző számú osztály állítható fel az egyeztetett szófajokkal való összekapcsolás lehetséges módozataitól függően. Az ilyen osztályok lehetséges száma három: большой дом, большая изба, большое село vagy kettő: большой дом, большой село - большая изба vagy большой дом - большая село, большая изба.

Ezzel azonban nem merülnek ki a nyelvjárások különbségei a genus területén. Azokban a nyelvjárásokban, ahol három osztálya van a főneveknek a genus alapján, az egyes osztályok súlya és arányai a legkülönbözőbbek lehetnek. Ez vonatkozik a két osztállyal rendelkező nyelvjárásokra is /bár az ilyen nyelvjárások meglehetősen ritkák/.

Genus szerint tehát a főnevek az orosz nyelvjárásokban is három csoportra oszlanak. Ezek közül azonban csak kettő, a hím és nőnem található meg minden nyelvjárásban. A legtöbb nyelvjárásban megtalálható a semlegesnemű főnevek csoportja is, egy sor déli nyelvjárásban, valamint néhány nem orosz nyelvvel határos nyelvjárásban ez az osztály hiányzik, tagjai más osztályok között oszlanak meg.

Azokban a nyelvjárásokban, ahol mindhárom nem megtalálható, a semlegesnemű főnevek száma és az osztály struktúrája is különböző.

Ha etalonként veszünk egy olyan nyelvjárást, ahol megtalálható mind a három osztály, és a főnevek megoszlása az irodalmi nyelvéhez hasonló, akkor az egyéb nyelvjárások

főneveinek osztályonkénti megoszlását a következő táblázat mutatja be megközelítően /az etalont az A-betű jelöli/:

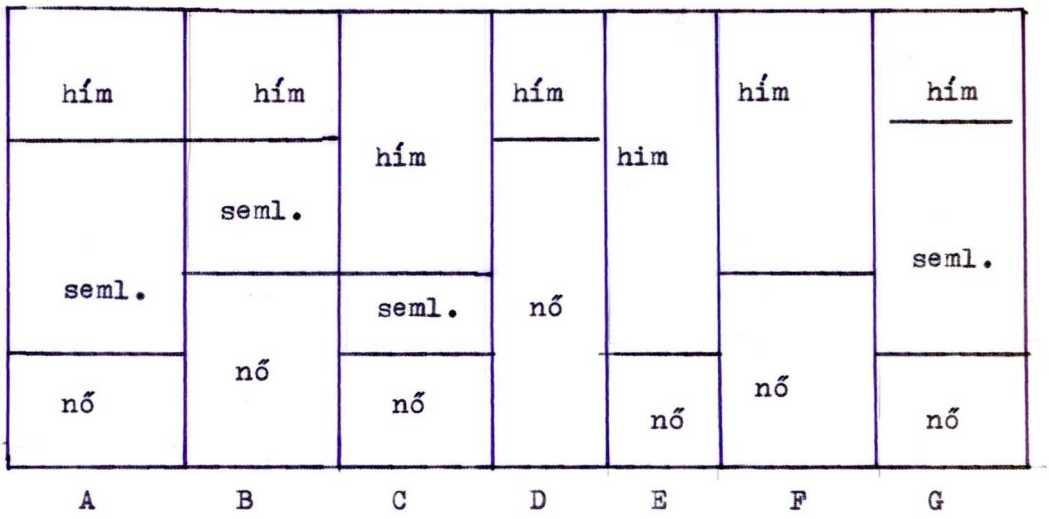

A táblázatban szereplő csoportok csak az etalonhoz képest mutatják az arányeltolódást, a csoporton belüli arányokat nem tükrözik ténylegesen.

Az A típus: északi és középorosz;
A B típus a déli dialektusokra jellemző főleg, illetve kisebb - nagyobb mértékben a teljes u.n. "akanyje" /a hangsúlytalan o-t a-nak ejtő/ területére.
Ebben a csoportban /az A-val összehasonlítva /főleg azok a semlegesnemű főnevek mennek át a nőnembe, amelyeknek a hangsúlya a tőre esik/ стадо,сено,дело , így pl. большая стада,сухая сена, stb./ Ezek a főnevek ezekben a nyelvjárásokban teljesen vagy részben a nőneműek osztályába tartoznak. Néhány nyelvjárásban olyan főnevek is tartoznak a nőneműekhez, amelyek az A-ban a semlegesneműekhez tartoznak és véghangsúlyosak /pl.худая ведро,большая село /. Ez a B-nek egy változata, ahol is azonos végződésű főnevek különböző osztályokhoz tar-

toznak /pl. худая ведро de: бóльшое письмо /, vagy ami valószínűleg gyakrabban előfordul a valóságban, ingadozás a B és D csoport között, ahol is ugyanazok a főnevek hol nőneműként, hol semlegesneműként szerepelnek.

A fenti csoportosítás amellett, hogy - mint említettük - csak nagy vonalakban tükrözi az arányokat, a csoportokon belüli helyzetről nem ad információt. A bennünket érdeklő kérdések szempontjából pedig /milyen szilárd egy-egy főnév neme, előfordulnak-e ingadozások?/, ha lehet talán még fontosabb egy-egy nyelvjárás belső képe.

Erre a vizsgálatra a lehetőségek korlátozottsága miatt csupán egy mód kínálkozott: a hatvanas évek közepén indult nyelvjárási szótár sorozat.

Mielőtt az ebben talált adatok értékeléséhez fognánk, néhány szót szólnunk kell a szótár korlátairól, hogy a kapott adatokat megfelelően értékelhessük.

Az első korlát az, hogy az anyaggyűjtés befejezéséig a sorozat a "K"-betűig jelent meg, így az adatok természetszerűleg csak ebből az anyagból származnak.

További korlátot jelent, hogy a szótár kizárólag olyan szavakat tartalmaz, amelyek a köznyelvben egyáltalán nem fordulnak elő, vagy van olyan jelentésük, amelyet a köznyelv nem ismer. Az osztályozás alapja tehát a jelentés, nem pedig valamely alaktani vagy szintaktikai jellemző. A vizsgálat ennek ellenére nem volt eredménytelen, bár az adatok értékelhetőségét csökkentette az a tény, hogy a genus megállapítása az egyes kutatóknál valószínűleg nem egységes szempontok szerint történt.

Összességében a nyelvjárási szótár anyagán végzett vizsgálatról azt mondhatjuk el, hogy ha az egyes jelenségek

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

arányairól nem is kaptunk pontos képet, magukról a jelenségekről azonban igen, ami az alapkérdés szempontjából tulajdonképpen elegendő.

Ezek után térjünk rá az adatok vizsgálatára. A szótár megvizsgált köteteiben mintegy 250 olyan eset fordul elő, ahol az adott főnévnek legalább két, nemben ingadozó változata van. Ezeknek a főneveknek a vizsgálata során a következő megállapításokat tehettük:

1. A legmeglepőbb az, hogy az előfordulás helyét illetően alig van olyan szó, amelynél az előfordulási területként megjelölt helységeknek legalább egy része ne esett volna egybe, pl:

ВИСК "folyócska", előfordulás: Arhangelszk, északi nyj., Szibéria

ВИСКа "folyócska", előfordulás: Arhangelszk, Komi ASZSZK, Belomor, Pecsora, Kolim, Kamcsatka, északi nyj., Szibéria

берлог-берлога "barlang", a teljes előfordulási terület azonos

Ha tehát az adatoknak hihetünk, és tekintetbe vesszük azt is, hogy ez a jelenség minden bizonnyal nemcsak a nyelvjárási szókincsnek a köznyelvtől eltérő, hanem az azzal egybeeső /a szótárban nem szereplő/ részében is előfordul ilyen arányban, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a nembeli ingadozás a nyelvjárás jellemző és nem elhanyagolható jelensége.

2. Az eredet, jelentés és az alkalmazás módja alapján az ingadozó főnevek néhány jellemző csoportját lehet elkülöníteni:

a/ idegen eredetű szavak:

аул - аула	"falu"
бруд - бруда	"iszap" /<lengyel brud/

b/ növények, állatok nevei:

багун-багуна	/növények/
блекот - блекота	
визгун - визгунья	/madár/

c/ nagyon sok a kicsinyítő képzős váltakozás:

болванка - болванок	"fatönk"
вставка - вставок	"kő" /gyűrűben/

d/ gyakori a "közös nem", és előfordul hármas rendszer is:

воп - вопа	/hímn. - nőn./ "hangos sírás"
вопа	/közös n./ "aki sír, sírós"

és a közös nemmel kapcsolt különböző váltások:

közös n.-hímn.:	баловеса - баловес	"kópé"
közös n.-nőnem:	гнуса - гнуса	/csúfnév/

e/ jónéhány olyan eset is előfordul, ahol attól függően, hogy férfival vagy nővel kapcsolatban használják-e a szót, azt annak megfelelően soroljék a genushoz:

- szitok vagy gúnynév:	акрида	"sáska"
	аспид	"áspiskigyó"
	варяжа	"idegen"
- ruhadarab:	бекеш - бекеша	"bekecs"
	висляк	/ruhadarab/

f/ gyakori az -a-végű hímnemü főnév /kb. 150/, és előfordul genusváltás nélküli mássalhangzó- és "a"-végződés váltás:

бешав - бешава	/növény/
бурлак - бурлака	/sokféle jelentés/

5. A román nyelvek

5.1 A román nyelvek genusrendszere

Bár a román nyelvek a genus szempontjából szinte mindenben ellentétei a szláv nyelveknek /a végletekig leegyszerűsödött eset- és végződésrendszer, nem mindig egyértelműen megkülönböztethető genuskülönbségek - és ezáltal formailag nem mindig egyértelmű szintaktikai kapcsolatok, a nyelvek többségében két nem/, a genusrendszer vizsgálata nagy vonalakban mégis ugyanazon az úton haladhat, mivel egy körülményben mégis megegyeznek, ez pedig a jó történeti áttekinthetőség. Ezt a körülményt az biztosítja, hogy mindegyik román nyelv /újlatin nyelv/ alapja a latin, amely tény ugyan a nyelvészeknek a nyelvfejlődés általános törvényszerűségeinek megfigyelésével kapcsolatos várakozásainak nem felelt meg, a nyelvtani nem sorsának alakulására vonatkozóan - éppen mert az a szláv nyelvekével ellentétesen alakult - nyújthat értékes információkat.

5.1.1 A latin genusrendszer

Az előzőekhez hasonlóan természetesen itt is felmerül a kérdés: melyik latin nyelvet vizsgáljuk? A válasz is az előzőekhez hasonló: a szövegek nagy többsége a klasszikus nyelven íródott, amelytől a vulgáris szövegek nyelve nem különbözik annyira, mint a beszélt változat mindkettőtől /ld. Herman J. idézet tanulmányunk 39. oldalán/. Az újlatin nyelvek fejlődését tanulmányozva a nyelvészek gyakran kényszerülnek arra, hogy az újlatin formákból következtessenek vissza olyan vulgáris latin formákra, amelyekre nincs írásos bizonyíték.

Ezek alapján vizsgálatunknak két irányban kell folytatódnia:
a/ meg kell vizsgálnunk egyrészt a klasszikus latint
/a továbbiakban klt./

b/ másrészt a vulgáris latinnak /a továbbiakban vlt./ részben az újlatin formákból visszakövetkeztetett változatát.

Erre nemcsak azért van szükség, mert a két változat /klt., vlt./ sokszor eltér formailag, hanem azért is, mert ennek az eltérésnek az oka nem kis mértékben a két változatnak a normalizáltság, tehát a tudatos beavatkozás fokában való eltérése.

Vizsgálatunk tárgya továbbra is a főnévnél a genusra jellemző tő- és végződésrendszer, illetve a melléknév alakrendszere.

a/ A klasszikus latin

A főnévvel kapcsolatban itt /tekintettel arra, hogy a teljes deklinációs rendszert felesleges lenne áttekinteni, az egyes tövek sorsát pedig az újlatin nyelveknél amúgy is tárgyaljuk /csupán néhány olyan jelenséget említünk meg, amelyek jelzik, hogy a genus szempontjából még a görög alapján tudatosan felépitett, tökéletesnek tünő klt-ban is voltak repedések.

Az egyik ilyen jelenség az -o-tövűekhez tartozó fanevek esete. Az első két deklináció t.i. már elég korán elhatárolódott egymástól a genus szempontjából: az -a- tövűek a nőnemhez, az -o-tövűek pedig főleg a hímnemhez, kisebb részben a semlegesnemhez tartoztak. Ennek ellenére, a mitológia hatására /a fákon nimfák laknak/ az -o-tövű fanevek /a "fa" jelentésű arbor-t is beleértve /is nőneműként viselkedtek.

A másik jelenség szintén az -a- és -o-tövek dominanciájából következik. Tekintettel arra, hogy az említett két tő szinte kisajátította magának a genus-szembeállítást, így a III. deklinációba tartozó főneveknél gyakran tapasztalható ingadozás. Ilyenek például a hím- és nőnem között ingadozó cinis, pulvis,

dies, vagy a hím- és semlegesnem között ingadozó sal. Genusváltást nem, de bizonyos labilitást jelentett az -e-tövű deklináció nőnemű főneveinek viselkedése, amelyek - mint például az e csoportba tartozó materies /materia - korán az -a-tövűek hatása alá kerültek. A paradigma bizonytalansága viszont, lévén a genus egyik fontos mutatója, elősegíthette a genusrendszer bizonytalanságát is.

Ami a mellékneveket illeti, a főnevekhez hasonlóan, itt is a III. deklinációban jelentkeznek a problémák. A melléknév u.i. az egyeztetés folytán a paradigma mellett a másik fontos mutatója a főnév genusának. Míg azonban az -a- és -o-tövűeknél erre megvan a lehetőség /pl. bonus, bona, bonum/, a III. deklinációhoz tartozó mellékneveknél nem mindig. Ezek a mellléknevek ugyanis a háromalakú mellett /pl. acer -m., acris-f, acre-n./ kétalakú /pl. gravis-m.f., grave-n./ és egyalakú /pl. atrox- mindhárom nem/ formában is előfordulhattak, ezzel a második esetben nehezítve, a harmadik esetben egyenesen lehetetlenné téve az egyeztetés általi genusmegkülönböztetést.

b/ Vulgáris latin

A klt. említett bizonytalanságai a vlt.-ban - az újlatin nyelvek tanúsága szerint - tovább fokozódnak. Ennek oka főleg az esetrendszer leegyszerűsödése, amely végül egy kétesetű paradigmát eredményez, amelyben a nom. c a s u s r e c t u s ként áll szemben az acc-szal, mint c a s u s o b l i q u u s szal, amely a klt. gen., dat., acc. és abl. funkcióit egyesíti magában. Ezt a paradigmát az újlatin nyelvek közül egyedül az ófrancia őrizte meg, a többi nyelvben az írásbeliség kezdetének idejére már kiveszett. A mai nyelvek, a román kivételével, amely megkülönböztet egy nom-acc. és egy gen-dat. esetet, csak az egyes és többes számot állítják szembe egymással.

A vlt. természetesen még nem ezt a végső stádiumot mutatja, de a különböző hangváltozások és analógiás változások nyomán a leegyszerűsödés tövenként és genusonként más-más mértéket mutat:

		Sing.			Plur.		
	N-/A/	G - D	A	N-/A/	G - D	A
-a-	capra	caprae	-	capras	capris	-
-o-	m caballus	caballo	caballu	caballi	caballis	caballos
	n bracchiu	bracchio	-	bracchia	bracchiis	-
-msh-	m canis	cani	cane	canes ^{x}i	^{x}cani	canes
	f navis	navi	nave	naves	^{x}navis	-
	n corpus	corpori	-	corpora	^{x}corporis	-
	nomen	nomini	nomen	nomina	^{x}nominis	nomina

Ez csak néhány kiragadott példa, a kép ennél természetesen sokkal tarkább. Néhány dolog azonban ebből a néhány példából is kitűnik:

- az -a-tövűeknél a nom. és az acc. az acc-i -m- lekopása következtében egybeesik /ennek következményeit majd a későbbiekben látjuk/,
- a semlegesnemnek nincs külön acc-a /a nomen esetében egybeesik a nom-szal/,
- a III. deklinációban a végződések alapján a masc. és fem. nem különböztethető meg.

5.1.2 Az újlatin genusrendszer

a/ Kialakulása és viszonya a latinhoz

"A latin nyelvnek gazdag alaktani felépítése volt. Mivel a román nyelvek a latin nyelv folytatásainak tekinthetők, felmerül a kérdés, hogyan alakult a latin alakrendszer a késői

vulgáris latinban és az egyes újlatin nyelvekben. Ezzel kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy a latin formák természetesen átalakulás közben a hangváltási törvények hatásának voltak kitéve. Ehhez jön még - éppen az egy rendszerbe tartozó formák fejlődésénél - az analógia hatása." /Lausberg, 1972/ Ennek a fejlődésnek, mint a vlt.-nál már láttuk, az az eredménye, hogy az újlatin nyelvek túlnyomó többségében csak a sing. és a plur. egy-egy formája áll szemben egymással. Ez az egyes szavak genusának alakulása, és egyáltalán valamely genushoz való formális rendelhetősége szempontjából meghatározó jelentőségű.
Ennek bemutatására a következőkben röviden áttekintjük a klt. egyes deklinációs osztályainak sorsát.

A latin - a - deklináció

Hímnem

Csak a lat. s c r i b a él tovább, azonban formai átalakuláson megy keresztül. Mivel eredeti dekl. típusa -a, anis, itt az obl. /ld. vlt. kétesetű paradigma/ formája marad meg /*scribane/. A franciában ebből a formából származtatható formában /écrivain/, az olaszban és spanyolban a hímnemhez való tartozás hangsúlyozására az -o-dekl.-ra jellemző végződéssel /ol. scrivano, sp. escribano/ találjuk meg.

Nőnem

A többi idetartozó főnév nőnemű. Ez az osztály a singben az acc.-i -m- korai lekopása miatt szinte kezdettől fogva egyesetű /a kétesetű időszakban sincs lehetőség a nom.- acc. szembeállítására/. Mivel személyek esetén a nom.- acc. megkülönböztetésre gyakran van szükség, így az ófranciában a hímnem mintájára /nom. - o, acc. -one/ a nőneműeknél is nom. -a /acc. - ane szembeállítás jön létre: pl. ante - antain

/nagynéni/, niece - necien /unokahúg/. A mai franciában többnyire a nom. sing. formája maradt meg, néhány esetben azonban a plur. Ilyen pl. a putain /utcalány/, amely fennmaradásához valószínűleg a hivatalos nyelv is hozzájárult, ahol a plur. szociális kategóriát jelölt.

A latin -o- deklináció

Hímnem

A kétesetű paradigmából ebben az osztályban többnyire az obl. maradt meg. Érdekes jelenség a plur.-ban, hogy a nem személyt jelölő hímneműek szívesen vesznek fel semlegesnemű plur. végződéseket /-a és -ora/.

Nőnem

Tekintettel arra, hogy - mint már említettük - az -o- deklináció kisajátította a hímnem képviseletét, így az idetartozó nőneműek vagy kihaltak, vagy hímneműekké váltak.

E főnevek sorsának alakulására a már említett fanevek két szempontból is tanulságos példával szolgálnak. Egyrészt szemléletesen állítják szembe a klt. elvont /mitológikus/ szempontú osztályozását a késői /?/ vlt. és az újlatin nyelvek főleg formai analógián és szemantikai oppozición alapuló osztályozásával, másrészt - éppen a szemantikai oppozició kapcsán - bepillantást engednek egy ilyen rendszer sorsának alakulásába.

Amint erről már szóltunk, a klt.-ban a fák nevei nőneműek voltak. Eköré kiépült egy rendszer, amelyben a nőnemű gyümölcsfa elnevezéssel szembenállt a semlegesnemű gyümölcsnév egy darab gyümölcs jelölésére és a plur. -a-végű gyűjtőnév a gyümölcsök jelölésére. A gyümölcsfák elnevezésének hímneművé válása ezt a rendszert felborította. Az eredeti pirus /fem./ "körtefa", pirum /neutr./ "körte" és pira

/plur./ "körte" mint gyűjtőnév rendszer a fa elnevezésének hímneművé válása és formai egybeesés következtében kéttagúvá vált: piru "körtefa, körte"/ pira "körték, egy biz. körtemennyiség". Ezt az egykori hímnem-semlegesnem szembeállítást őrzi a román nyelv a gyümölcsfa és a gyümölcs megkülönböztetésére: lat. melu - rom. mar /masc. sing./ meri /plur/ "almafa" - mar /sing./ mere /neutr. plur./ "alma". Egyébiránt azonban a különböző újlatin nyelvek ezt a helyzetet többféleképpen oldják meg:

- a román és olasz a hímnemű faelnevezést a nőnemű gyümölcsnévvel állítja szembe és ez utóbbihoz rendel egy többes számot: ol. pero "körtefa" - pera "körte" - pere "körték"
- a másik variáns a piru "körtefa, körte" egybehangzást úgy oldja fel, hogy mindkét jelentésben ejti ezt a formát, és olyan megoldást választ, amely egyértelmű megkülönböztetést tesz lehetővé. A gyümölcs megnevezésére a most már az egy gyümölcsöt is jelentő egykori gyűjtőnevet használják /pira/, a fa jelölésére az -arius /-aria/ vagy -aris /-alis/ képzők segitségével új formákat alkotnak. Pl. fr. poirier, port. pereira, sp. peral /hímn./ "körtefa" - fr. poire, port. pera, sp. pera /nőn./ "körte" - fr. poires, port. teiras, sp. peras /plur./.

Néhány délolasz nyelvjárás a probléma megoldására szintaktikai eszközt választott, a fa elnevezésére a p e d e , eredetileg "láb", majd "törzs" jelentésű szóval képeznek szókapcsolatot: pede de pere "körtefa".

Semlegesnem

Az újlatin nyelvek többségében ezek a főnevek a semlegesnem megszűntével a hímneműek csoportjába mentek át úgy, hogy a-

zokkal formailag is azonosultak. Ez alól kivételt képez a román nyelv, ahol megkülönböztetik a három nemet, valamint Közép-Olaszország egy archaikus csíkja, ahol a semlegesnemet a hímnemtől azzal különböztetik meg, hogy a hímnem -u-ra, a semlegesnem -o-ra végződik: lu vientu /himn./, lo ferro /seml./.

Az egykori semlegesnemű főnevek nyomai a többes számban egyértelműbben kimutathatók. A román nyelvben például a semlegesnemű főnevek lényegében csak többes számuk alapján különböztethetők meg, mivel egyes számuk teljesen megegyezik a hímneműekével. A teljesség kedvéért azt is hozzá kell tenni, hogy többes számuk viszonyt ma már inkább a nőnemre jellemző, ezért is nevezik ezt a nemet "ambigen"-nek, vagyis kétneműnek is.

E téma kapcsán szólnunk kell arról a jelenségről, amely jelzi a genusrendszer szemantikai átrendeződését, és amely Lausberg szerint /Lausberg, 1972, p. 30/ már a vlt.-ra jellemző. Ez a jelenség a hímnemű -o-tövű tárgyat jelölő főnevek átmenetele a semlegesnemű csoportba. Lássunk erre néhány román példát:

vlt. cubitu /-a - rom. cot/coate "könyök", vlt. digitu/-a- rom. deget/ degete "ujj", vlt. anellu/-a - rom. inel/inele "gyűrű". Meg kell jegyezni, hogy ritkán más főnevek is követték ezt az utat, mint például az egykori nőnemű -u-tövű acus "tű", amely a románban ac/ace formában található.

A román nyelvtől és a más nyelvekben nyomokban /többnyire nőnemű egyes számként/ felfedezhető kivételektől eltekintve az egykori semlegesnemű plur. végződéseket teljesen kiszorították a hímnemű végződések. Erre a jelenségre szemléletes példa a vlt. bracchiu/bracchia "kar" sorsának alakulása a különböző újlatin nyelvekben:

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

	Sing. Nom-Acc.	Plur. Nom.-Acc.	
vlt.	bracchiu	bracchia	
rom.	brat	brate	
ol.	braccio	braccia	"karok"
		bracci	"folyóág"
fr.	bras	bras	"karok"
		brasse	"öl,mellúszás/ nőn. s./
sp.	brazo	brazos	"karok"
		braza	"öl" /nőn. sing./
port.	braco	bracos	"karok"
		braca	"öl" /nőn. sing./

A latin III. deklináció

Mássalhangzó és -i-tő

Ez a deklináció hím-, nő- és semlegesnemű főneveket egyaránt magába foglal. A semlegesneműek viszonylag jól elkülöníthető csoportot alkotnak, a hím- és nőneműeknél célszerűnek látszik a személy - nem személy megkülönböztetés. Ennek oka az, hogy a személyeknél a nom. -acc. megkülönböztetés fontosabb, mint a többinél, mivel ezek egyaránt lehetnek a cselekvés aktív és passzív résztvevői, míg a tárgyak és állatok alanyként ritkán fordulnak elő /ha mégis, ez tulajdonképpen megszemélyesítésként fogható fel./ Ez a dolgok természetéből adódó különbség a nyelvemlékekben jól megfigyelhető, amennnyiben a személyt jelölő szavaknál a nom. sokkal szilárdabb, mint a tárgy- és állatneveknél, ahol viszont a nom. az acc. hatását mutatja, ami végső soron a semlegesnemhez való közeledést jelzi, ahol a nom. és acc. egybeesik.
A fentiek szemléltetésére nézzünk néhány példát:

a/ tárgy- és állatnevek:

klt.	nom.	mons	canis	sanguis	
vlt.	nom.	x montis	canis	sanguis	sanguen/e/
	acc.	monte	cane	sangue	sanguine
rom.		munte	cane	singe	
ol.		monte	cane	sangue	
fr.		mont	chien	sang	
sp.		monte	can		sangre
port.		monte	cao	sangue	

b/ személyt jelölő főnevek:

vlt.	nom.	hómo	acc.	hómine	nom.	sóror
rom.		om				sora
ol.		uomo				suora
fr.				homme		soeur
sp.				hombre		sor
port.				hómen		sór

A személyt jelölő főneveknél a nom. gyakori előfordulását még fokozza a nom. vocativusi alkalmazása. Ez a magyarázata annak, hogy ezek a szavak gyakran őrzik meg a klt. nom. alakját, ami annyira erős, hogy ebből képeznek analógia útján új plur.-t is. A fentieken kívül olyan gyakori szavak tartoznak ide, mint a pater, frater, mater, hóspes, iudex, pástor, imperator.

Amint ezt már többször említettük, az -a-deklinációt túlnyomórészt nőnemű, az -o-deklinációt túlnyomórészt hímnemű főnevek alkották. Ezzel szemben a III. deklinációt nem jellemzi egyik nem túlsúlya sem. Igy már a klasszikus latin irodalmi örökségében jóhéhány főnév ebből a deklinációból

ingadozik a hím- és nőnem között. Ennek az ingadozásnak a nyomai az újlatin nyelvekben egyértelműen felfedezhetők, sőt, ez az ingadozás az újlatin nyelvekben csak fokozódik.

A klt. nőnemű arbor például csupán a portugálban marad nőnemű /arvore/, a többi újlatin nyelvben hímnemű lesz /fr. arbre, sp. arbol, ol. albero, rom. arbor/
A klt.-ban ingadozó cinis "hamu" és pulvis "por" sorsa különbözőképpen alakul. Cinis minden újlatin nyelvben nőnemű lesz. Pulvis két alakban él tovább, melyek közül az obl. pulvere származékai nőneműek /ol. polvere, fr. poudre, rom. pulbere/, míg a nom. pulvis származékai váltakoznak: a katalán pols nőnemű, a sp. polvo hímnemű, a provanszál pols vidékenként váltakozva hol hímnemű, hol nőnemű. A klt. hímnemű pulice "bolha" a románban megőrzi a hímnemet, az ol. pulce, fr. puce, sp. pulga /-a- dekl.!/ viszont nőnemű.
A klt. hímnemű flore "virág" az olaszban hímnemű /fiore/, a többi újlatin nyelvben nőnemű: fr. fleur, sp. port. flor, rom. floare.

A III. deklináció genus-labilitását ismerve nem meglepő, hogy a hasonló hangzás is okozhatja azt, hogy korábban különböző nemekhez tartozó főnevek azonos neműek lesznek. Példa erre a klt. hímnemű dente /hímnemű it. port. dente, rom. dinte, sp. diente/, amely a franciában az általában nőneműeket képző -ente végződés hatására nőnemű lesz. Genusváltás jöhet létre szemantikai polaritás hatására is. Így válik a lat. valle "völgy" /nőnemű/ a hímnemű monte hatására szintén hímneművé. A genusváltás oka itt minden valószínűség szerint ezeknek az ellentétet képző szavaknak a gyakori frazeológiai együttes előfordulása /pl. fr. par monts et par vaux "hegyen - völgyön"/.

A III. deklinációba tartozó egykori -s-tövű semlegesnemű-ek, mint a corpus, tempus, pectus az újlatin nyelvek többségében hímneműként élnek tovább. A románban érdekesen alakul a sorsuk, mivel itt elvileg létezik harmadik nem. Ez azonban gyakorlatilag azt jelenti, hogy a főnevek azon csoportja, amely ide tartozik, az egyes számban hímneműként, a többes számban nőneműként viselkedik.

A román nyelv és a délolasz nyelvjárások a többes szám szempontjából is érdekesen viselkednek. Ez abban nyilvánul meg, hogy bennük megtaláljuk a lat. -ora végződést /rom. -uri, délol. -ora/. Ez a végződés átterjedt az -o-tövű semlegesnemű, valamint nem személyt jelölő hímnemű főnevekre. Ezt a folyamatot elősegítette az, hogy az említett főnevek egyes száma már nem különbözött.

Példák:

- semlegesnemű -o- dekl.:

lat. pratum - délol. pratu / pratora "rét"
lat. iugum - rom. jug / juguri "iga"

- nem személyt jelölő hímnemű -o- dekl.:

lat. focus - rom. foc / focuri "tüz"
délol. fuocu / focora

- néhány nem személyt jelölő nőnemű -a- deklinációhoz tartozó főnév is átvette ezt a végződést:

lat. herba - rom. iarba / ierburi "fü"
lat. casa - délol. casa / casora "ház"

Ha a fenti jelenséget szembeállítjuk azzal a későbbi folyamattal, amelyben a semlegesneműek hímneműekké váltak, akkor szemléletes bizonyíték áll előttünk arra, hogy a genusrendszer állandó változásban volt /és bizonyára van/, amely változásnak az iránya korszakonként változhat.

végű

Az -en-tövű semlegesneműek sorsa /pl. nomen, lumen, examen, gramen/, a román kivételével szintén változatosan alakul. A nomen például általában hímnemű, a lumen "fény" a románban és a spanyolban nőnemű /rom. lume, sp. lumbre/, a gramen "pázsit" viszont az óprovanszálban és a katalánban hímneműként, a spanyolban és portugálban -a- végződéssel nőneműként él tovább.

Hasonlóan tarka az -r / -re, az -l és a -t-tövűek származékainak képe:

- a lat. mare "tenger" az olaszban és portugálban hímnemű /ol. mare, port. mar/, a franciában és románban nőnemű /fr. mer, rom. mare/, a spanyol mar neme ingadozik a köznyelvi hímnem és a költői nőnem között. A nőnemű variáns kialakulásához valószínűleg hozzájárulhatott a terra "föld" és mare gyakori együttes használata.

- a lat. fel "epe" és mel "méz" a vlt.-ban kiegészül egy -e-végződéssel és az újlatin nyelvek egy részében hímnemű /ol. fiele, miele; port. fel. mel; fr. fiel, miel/, a többiben nőnemű lesz /rom. fiere, mere; sp. hiel, miel/. A katalán fel és a provanszál mel ingadozik.
  A lat. sal, amely már a klt.-ban is ingadozott a hím- és semlegesnem között, az újlatin nyelvekben him- vagy nőnemű, a provanszálban ingadozik.

- a lat. caput-nak két variánsa él tovább, a teljes alak és a lerövidült *capu. A románban mindkettő megtalálható, azonban jelentéskülönbséggel: cap "fej" és capat "vég", mindkettő többes száma capete, és mindkettő az eredeti genust őrzi. A többi újlatin nyelvben a lerövidült alak származékai találhatók /ol. capo, fr. chef, sp. port. cabo, mind hímnemű/. Az olasz dialektusokban a nőnemű capa is előfordul.

A latin -u- deklináció

Az idetartozó hímnemű főnevek a vlt.-ban átmennek az -o- deklináció semlegesnemű főneveinek csoportjába és a többes számukat -a-val vagy -ora-val képzik. A román nyelv jól mutatja még ezt az állapotot: lat. fructus "gyümölcs" - rom. frupt / frupte "tejtermék", lat. portus "kikötő" - rom. port / porturi "kikötő". A többi nyelvben végbemegy a hímnembe való teljes átmenet.
A személyt jelölő nőnemű főnevek /klt. nurus "meny", socrus "anyós" /már a vlt.-ban átmennek az -a-deklinációba /nura, socra/. Az újlatin nyelvekben ezek változatait találjuk.
A tárgyat jelölő főneveknél tarkább a kép. A lat. acus "tű" például a következő variációkat mutatja:

- nőnemű: délol. acu. néhány nyelvjárásban aca /ache formában átment -a-tövűbe;

- semlegesnemű: néhány délol. nyelvjárásban aco / acora alakban, rom. ac/ ace;

- hímnemű az olasz nyelvjárások többségében és az irodalmi nyelvben ago / aghi formákban.

A semlegesnemű lat. cornu nem különböztethető meg az -o- tövűektől. A románban és az olaszban őrzi a többes szám képzési módját: rom. corn / coarne "szarv", corn / cornuri "kifli", ol. corno / corna "szarv", a románban ezen kívül az eredeti nemet is megtartja /bár létezik egy hímnemű corn/ corni "kürt" változat is/.

A többi nyelvben a hímnemű egyes szám szembenáll a nőnemű egyes számúvá vált régi többes számmal és egy újképzésű többes számmal:

fr. cor /hímn.egyes sz./ - cors /többes sz./ "kürt"
corne /nőnem, egyes szám/ "szarv"

sp. cuerno /hímn., e.sz./ - cuernos /t.sz./ "kürt"
cuerna /nőnem, egyes szám/ "agancs"

A latin -e- deklináció

Az idetartozó nőnemű főnevek már a klt.-ban az -a-deklináció hatása alá kerültek /ld. materies/ materia/. Később ezek a főnevek át is mentek általában az -a-deklinációba. A maradék nem mutatott semmi különbséget a mássalhangzó deklinációhoz képest, igy végül ez a deklináció megszünt.

A facies "arc" újlatin származékai között megtalálhatók mind az eredeti alakra, mind a feltételezhető vlt. ^{x}facia alakra visszavezethető formák:

- lat. facies - délol. facci, sp. haz, port. face;

- lat. ^{x}facia - rom. fata, ol. faccia, fr. face.

A hímnemű lat. dies "nap" már a klt.-ban ingadozik a hímnem és nőnem között. További sorsa kettős:

- az eredeti nom. dies / acc. diem/ a kiinduló forma:
  - hímnemű: ol. di, ófrancia-óprovanszál di
  - nőnemű: ol. nyelvjárási die és di, rom. zi

- az előbb -a-tövűvé átalakított nőnemű ^{x}dia a kiinduló forma:
  - nőnemű: ol. nyelvjárási dia
  - hímnemű: sp. port. dia
  - ingadozik: óprovanszál dia

A melléknév

A melléknév sorsa nagy vonalakban a főnévhez hasonlóan alakul. Igy például az -o- és -a-deklináció /bonus, bonum, bona/ a vlt.-ban megmarad. A semlegesnem kihalásának a következményeit a következőképpen lehet összegezni:

- ha a melléknév hímneművé lett egykori semlegesnemű főnévhez kapcsolódik, akkor mindkét hímnemű alakot vesz fel: ol. il castello e bello/ i castelli sono belli "a kastély szép/ a kastélyok szépek"

- ha a főnév a román vagy olasz nyelvben egy olyan nőnemű többes szám végződéssel rendelkezik, amely eredetileg semlegesnemű volt, akkor a melléknév a megfelelő nőnemű végződést kapja: rom. ouale sint bune, ol. le uova sono buone "a tojások jók".

E probléma kapcsán külön kell szólni két jelenségről: az egyik a spanyol főnevesült melléknév, a másik a rétoromán melléknév eltérő jelzői és állítmányi viselkedése.
A spanyol főnevesült melléknév viselkedésében az a sajátos, hogy bár a spanyol nyelvben is csak két nem van /a hím- és nőnem/, a főnevesült melléknév /és a relativ felsőfok/ semlegesnemű névelőt kap: sp. lo bueno "a jó", lo hermoso "a szép".
Az obwäldisch, a rétoromán nyelv egyik változata különbözőképpen képzi a melléknév jelzői és állítmányi alakját. Az állítmányi alak a nom. sing. egyenes folytatója: bonus- obw. buns. Az a mondat tehát, hogy pl. "Az apa jó" ezen a nyelven így hangzik: Il bab ei buns. Ezzel szemben az a kifejezés, hogy "egy jó apa" így hangzik: in bien bab, ahol a "bien" az obliquus "bonu" származéka. Ennek a je-

lenségnek minden bizonnyal az egyeztetésben kell keressük a magyarázatát: mivel az állítmány névszói részeként szereplő melléknevet minden esetben az alannyal kell egyeztetni, amely viszont mindig nom. alakban van, így érthető, hogy a melléknév állítmányi formája a nom.-i alakot őrizte meg. Nem ez a helyzet a jelzői funkcióban használt melléknévvel. Amint azt a főnévi paradigma sorsának alakulása mutatja, a mai újlatin nyelvek főnevei túlnyomórészt obl. formákból származnak. Igy megállapithatjuk, hogy az obw. jelző az általános tendenciának megfelelően viselkedik.

A főnévhez hasonlóan a mellékneveknél is a lat. III. deklinációhoz tartozók mutatják a tarkább képet.
Mivel az ehhez a csoporthoz tartozó melléknevek három csoportja /háromalakú, kétalakú, egyalakú/ közül már a klt.-ban is a kétalakúak csoportja volt a legnépesebb, ez a csoport a vlt.-ban a másik két csoport tagjait szinte teljes egészében magába olvasztotta.
A háromalakúak csoportját a klt.-ban az -er végű melléknevek alkották /acer, celer/. Ezek a melléknevek a vlt.-ban analógiás úton úgy mentek át a kétalakúak csoportjába /pl. fortis - masc. fem., forte - neutr./, hogy a hímnemű alak -ris végződést kapott, amelynek eredményeképpen egybeesett a nőnemű formával. Itt sem kizárt, hogy a függőeset /gen. acris/ hozzájárult a hím- és nőnemű alak összeolvadádához.

Az egyalakúak részben szintén átmentek a kétalakúak csoportjába /pl. praesens - vlt. *praesentis - ófr. presenz/, részben az eredeti alakot alapformaként használták fel. Ilymódon tehát a III. deklinációban is egy kétalakú rendszer jön létre, amelyben azonban az -o-a- deklináció hímnem- nőnem megkülönböztetéssel szemben egy hím-nőnemű alak

áll egy semlegesnemű alakkal szemben.

Már a vlt.-ban megfigyelhető az a tendencia, hogy a probléma megoldására egy -a-végű alakot használnak a nőnem jelölésére, amelyből viszont visszaképeznek egy -us-végű hímnemű alakot/ így az eredeti acer-ből előbb acris, majd acrus lesz, a tristis-ből tristus/. Ezeknek a másodlagos formáknak a nyomai a mai újlatin nyelvekben megtalálhatók: rom. acru, ol. agro "savanyú" rom. trist, ol. tristo "szomorú". Ez a tendencia az önállóvá vált nyelvekben sem szűnik meg, például szolgálnak erre az olasz nyelvjárások, ahol az irodalmi molle, verde "lágy, zöld" helyett a mollo, verdo formákat használják.

A névelő

A határozott és határozatlan névelő a főnévi paradigma és a melléknév mellett a harmadik legfontosabb mutatója a genusnak. Bizonyos szempontból akár az elsőnek is nevezhetnénk, hiszen sok névelővel rendelkező európai nyelvben /nem csak újlatin/ szokás egy főnév valamely nemhez való tartozását a megfelelő határozott, esetleg határozatlan névelővel jelezni.

Mivel a határozott névelő legfontosabb funkciói az azonosítás és a rámutatás, így érthető, hogy az újlatin nyelvekben a határozott névelők a latin ilyen feladatot betöltő névmásaiból alakultak ki.

Az azonosítás feladatát a latinban az ipse azonosító névmás töltötte be. Ez a névmás képezi a névelő legősibb rétegét, nyomait csupán a katalán nyelv Baleári szigeteken beszélt változata őrzi.

A rámutatásra a latinban több lehetőség is volt a beszélőtől és a hallgatótól való távolság függvényében, a névelő

szerepére ezek közül az ille bizonyult a legmegfelelőbbnek. Az újlatin nyelvek, a fenti kivételtől eltekintve, mind ennek valamely változatát használják. Ennek az az oka, hogy az ille a távolság szempontjából semleges, ugyanis nem jelenlévő személyre vagy tárgyra mutat rá.
A mutatónévmás helye eredetileg kötetlen, az ille állhatott a főnév előtt és mögötte is. Ezt a tulajdonságát akkor is megtartotta, amikor már névelőként funcionált, amit bizonyítani látszik az a tény, hogy a névelőt túlnyomórészt a főnév előtt használó újlatin nyelvek között van olyan is, amelyik a határozott névelőt a főnév végére teszi. Ez a román nyelv, amelyben a lat. caballu illu " /az/ a ló" mai formája calul.
Az illu sorsa a hangtani környezettől függően /magánhangzó vagy mássalhangzó után, illetve előtt/ különbözőképpen alakult, más és más alakot eredményezett: il, el, le, lo, la, a, los, las, li, i. Az egyes variánsok a különböző nyelvekben azok hangsúlyviszonyainak megfelelően honosodtak meg.

6. A germán nyelvek

Azt, hogy a három nagy európai nyelvcsalád harmadik tagjával is foglalkozunk, nem csak nagysága indokolja. Ahhoz ugyanis, hogy képet alkothassunk magunknak az indoeurópai nem eddigi /és talán várható/ sorsáról, meg kell vizsgálnunk egy olyan nyelvi csoportot is, amelynek van olyan tagja, amelyik a végletekig / tehát a nullára/ redukálta genusrendszerét. Arra vonatkozóan pedig, hogy milyen úton jutott el idáig, a legnagyobb valószínűséggel az egész csoportot vizsgálva kaphatunk információkat.

JATE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

Mielőtt azonban az egyes germán nyelveket közelebbről megvizsgálnánk, röviden át kell tekintenünk történetüket, hogy meg tudjuk állapítani, mennyire használhatók a kapott adatok.A legkorábbi adatokra vonatkozóan a germán nyelvek sem a szláv, sem a latin nyelvekre nem hasonlítanak, mivel ezek az adatok a gót nyelvből származnak, amely ugyan a többi germán nyelvhez való viszonyában az ószlávhoz hasonló, de nem töltötte be az irodalmi nyelv funkcióját, olyan értelemben, mint az, és nem is a többi őse, mint a latin a román nyelveknél. Egyetlen haszna, hogy bepillantást enged e g y germán nyelv korai korszakába, és lehetővé teszi ezáltal azt, hogy nagy vonalakban a többire is következtethessünk.

A germán nyelvekről és osztályozásukról Hutterer M. /Hutterer, 1986, pp. 380-384/ a következőket írja:
"A germán nyelvek tudományos osztályozása általában még ma is, a modern nyelvészet minden új felismerése ellenére, alapvetően az újgrammatikusok történeti összehasonlító módszerére támaszkodik. Nem kétséges, hogy a genetikus komparativisztika a germán nyelvek kezdeteinek feltárásában az egyik legfontosabb eszközt biztosította. A történeti nyelvtudomány mai állása mellett azonban már nem kielégítő, ha a germán nyelvek osztályozásánál a történeti alapokra szorítkozik a kutatás, olyan alapokra, amelyek ugyan adekvát módon tükrözik az 1000 vagy 2000 évvel ezelőtti állapotokat, de mindazokat a változatokat, eltolódásokat, belső és külső keveredéseket és kiegyenlítődéseket, amelyek a germán nyelvek történetében azóta beálltak, már nem képesek feltárni."

Ennek illusztrálására Hutterer az északi germán csoport hagyományos felosztását említi, amely a következő:

óészaki

nyugati skandináv keleti skandináv

izlandi norvég svéd dán
/+färöi/

"Ez a tagozódás az i.sz. VI. században még megfelelt a valóságnak, de a késői középkorban és az újkorban már korántsem tükrözi a nyelvi tényeket. Azóta az izlandi és a färöi a germán világ peremére szorult és e sajátos helyzetnek megfelelően az északi germán nyelveken belül is archaikus típust képvisel; a dánt igen erős német, főleg alnémet hatás érte, míg a hagyományos "nyugati skandináv" csoport egyik tagja, a norvég, a hagyományos "keleti skandináv" csoport egyik tagjával, a svéddel nőtt a szó nyelvtudományi értelmében egy nyelvvé össze."

A bennünket közelebbről érdeklő kérdéseket vizsgálva a következő általános tendenciákat állapíthatjuk meg:

- a genus kategóriája átalakul az indoeurópai hármas rendszerről a kettős /vagyis: a grammatikai-természetes nem felől a természetes nem felé/ osztályozásra, egészen a genus kategória felszámolásáig,

- a fenti folyamatban a névmások rendszere részrendszerré válik a teljes nyelvi rendszeren belül és egyre jobban távolodik a többi névszótól;

- kialakulnak a névelők, és ezzel párhuzamosan az esetrendszer egyszerűsödik, amely folyamat során az eredetileg önálló esetfunkciókat egyre inkább az előljárós szintagmák veszik át;

- a deklinációs rendszer átcsoportosul, amennyiben a régi tőosztályok elkülönülése felszámolódik, és helyét a többes szám képzési módja szerinti csoportosítás foglalja el;
- a mondattanban a szintetikus típus analitikus típussá alakul át.

"Végeredményben tehát azt látjuk, hogy a germán nyelvek a flexiós i.e. alapnyelvhez viszonyítva egyöntetűen deflexiós tendenciákat mutatnak, melyeknek jeleit már a közgermán szinten is megállapíthatjuk. Joggal állíthatjuk tehát, hogy a szerkezeti átalakulás folyamata során végső fokon latens, belső tendenciák kibontakozásáról van szó. Ennek az üteme azonban az egyes alcsoportoknál, ill. az egyedi nyelveknél nagyon is különböző. Az angol nyelv pl. a morfológiai rendszert illetően valamennyi rokonnyelvét megelőzte, ugyanakkor hangtanában egyike a legkonzervatívabb jellegű germán nyelveknek. Ezzel szemben a német nyelv, amely hangtani szempontból a legmesszebbmenő újításokat mutatja, morfológiailag és szintaktikailag ma az archaikusnak nevezhető germán nyelvek közé sorolható."

Ezek után tekintsük át röviden az egyes nyelvi csoportoknak a vizsgálatunk tárgya szempontjából fontos jellemzőit.

6.1 Északi germánok

Ez a csoport - mint már említettük - egy archaikus elemeket őrző és egy erősen megváltozott szerkezetű nyelveket magába foglaló alcsoportra osztható.
Az elsőbe tartozik az izlandi és a färöi, a másodikba a norvég, a dán és a svéd.

Az izlandi és färöi, lényegében egykori norvég telepesek utódainak nyelve, az archaikus elemek közül megőrizte a névszók három nemét, a főnévragozás négy esetét és a tőosztályok szerinti ragozást, bár ez utóbbinál mutatkozik egy egyszerűsödési tendencia. Meg kell jegyezni, hogy ami a szuffixált névelő nemenként különböző formáit illeti, azok a hím- és nőnemű alakok esetén eléggé közel állnak egymáshoz:

Izlandi: armr - armr-inn /himn./ "kar - a kar"
skor - skor-in /nőn./ "haj - a haj"
land - land-it /sem/ " ország - az ország"

Färöi: batur - batur-in /himn./ "csónak - a csónak"
hurd - hurd-in /nőn./ "ajtó - az ajtó"
bord - bord-id /sem./ "asztal - az asztal"

A melléknév erős és gyenge ragozást különböztet meg, ami az első esetben a tőosztály szerinti ragok felvételét, a második esetben a gyenge főnevek ragjainak felvételét jelenti.

A névmás a 3. személyben egyes és többes számban is megkülönbözteti a három nemet, azonban csak az egyes szám hím- és nőnemű alakja valódi személyes névmás, /jellegzetesen északi/, az egyes szám semleges és a többes szám alakok mutató névmási eredetűek:

	sing.	plur.
hn.	hann	eir
nn.	hón	oer
sn.	at	au

Az északi germán nyelvek másik csoportja az idők folyamán jelentős változásokon ment keresztül. Ennek oka nem utolsó sorban a történelmi körülményekben keresendő. A hatal-

mi helyzet változásai u.i. ebben a térségben a szokásosnál erőteljesebb nyelvi következményekkel jártak, olyanokkal, amelyek a mai napig rányomják bélyegüket a nyelvi helyzetre ezekben az országokban.

Jelentős hatást gyakorolt például a dán nyelv a svéd és norvég nyelvre a dán uralom idején olyannyira, hogy Norvégiában ma is két köznyelvi-irodalmi nyelvi norma él párhuzamosan: a dán-norvég u.n. riksmal és az újnorvég vagy landsmal. Ugyanakkor a dán nyelvet rendkívül erős német hatás érte: a XVI - XVII. században az udvar, a nemesség és a városi polgárság németül beszélt. Mindez természetesen elsősorban az irodalmi nyelvre és a köznyelvre vonatkozik, a nyelvjárásokat ezek a hatások kevésbé érték. Mindezt az egyes nyelvi jelenségek vizsgálatánál feltétlenül szem előtt kell tartani, mert azok csak e történelmi tények ismeretében értékelhetők helyesen.

Ha ugyanis csak a puszta tényeket szembesítjük egymással, akkor azt látjuk például, hogy a norvég és a svéd nyelv különbözik egymástól a nemek megkülönböztetése szempontjából:

újnorvég: 3 nem - steinen /hímn., "kő"/
høna /nőn., "tyúk"/
dyret /sem., "állat"/

svéd: 2 nem - gossen "fiú" közös h-n-nem
flickan "lány"
huset "ház" seml.nem

Ha azonban figyelembe vesszük e nyelvek létrejöttének körülményeit, vagyis, hogy az újnorvég nyelv a múlt század közepe táján nyelvjárások alapján keletkezett, a mai svéd

nyelv viszont erős dán hatást mutat, akkor kiderül, hogy a különbség a két nyelv között összességében korántsem olyan nagy, illetve más jellegű. Ehhez a felismeréshez csupán meg kell vizsgálni a svéd nyelvjárások és a dán nyelv genusrendszerét:

svéd nyelvj. :	3 nem -	stolen	/hímn., "szék"/	
		sola	/nőn., "nap"/	
		huset	/sem., "ház"/	
dán:	2 nem -	manden	"férfi"	közös nem
		konem	"nő"	
		barnet	"gyerek"	seml.nem

A bennünket érdeklő egyéb alaktani kérdésekre vonatkozóan a helyzet a következő:

A névelőt mindegyik északi nyelv szuffixált helyzetben használja /ld. fenti példák/. Prepozicionális helyzetben csak jelzős szerkezetben fordul elő, azonban - a dán kivételével - a szuffixálttal együtt. A dán nyelv ebben is a német hatását mutatja:

Pl.: norvég - den hvite katten "a fehér macska"
dán - den store mand "a nagy férfi"

Az esetrendszer leegyszerűsödött, a főnévnek csak az alapformája és a gen. áll szemben egymással, minden más viszonyt prepoziciók fejeznek ki, de a gen. is kifejezhető prepozicióval; a főnevek csak a többes szám képzése alapján csoportosíthatók.

A névmás 3. személye egyes számban megkülönbözteti a három nemet:

hímnem: dán, nor.,sv. han
nőnem: dán, nor. hun, sv. hon
s.nem: dán, nor., sv. det
többes sz.: dán, nor., sv. de

Itt is feltűnő, hogy a seml. nem és a többes szám alakja mutatónévmási eredetű.
A névmás - a főnévvel ellentétben - függőesetet is képez:

dán: han "ő" /hn./ - ham "őt, neki"

svéd: hån "ő" /hn./ - honom "őt, neki"

A többi germán nyelv közül most csak kettőt vizsgálunk meg, részben mert ezek csoportjuk meghatározó tagjai, részben pedig mert ezek rendelkeznek azokkal a tulajdonságokkal, amelyek vizsgálatunk szempontjából érdeklődésre tarthatnak számot. Ezek a német és az angol nyelv.

6.2 Német nyelv

Ha a norvég és svéd nyelv esetében szólnunk kellett az irodalmi nyelv és a nyelvjárások különbségéről, akkor a német nyelv esetében ez még indokoltabb, mivel a nyelvjárások és az irodalmi /és köz-/ nyelv különbsége mellett az egyes nyelvjárások közötti különbség is jelentős. Ezt szem előtt kell tartani, amikor a középnémet tulajdon létrejött, Luther Bibliája által terjesztett és a XVII. századtól tudatosan fejlesztett irodalmi /újfelnémet/ nyelv rendszerét vizsgáljuk.

A főnév a német nyelvben megkülönbözteti a három nemet, amit azonban nem annyira maga a főnév, mint inkább valamely u.n. determinánsa jelez. Ez a német nyelvben is leggyakrabban a határozott névelő:

	Egyes sz.	Többes sz.
hn.	der	
nn.	die	die /mindhárom nem/
sn.	das	

A főnév ragozása nemenként történik a négy esetből /nom., acc., gen., dat./ álló paradigmában úgy, hogy önálló acc.-a csak a hn. egyes számnak van, a hn. és sn. egyes szám gen. és dat. esete azonos, a többes számban nincs genuskülönbség.

A melléknévnek jelzőként van erős és gyenge ragozása, az erős ragozás végződései kifejezik a főnév nemét, a gyenge ragozás alakjai azonosak a gyenge ragozású főnevek alakjaival. Meg kell jegyezni, hogy a középfelnémetben a jelző állhatott teljesen végződés nélkül is /pl. guoter man, de guot man is/, aminek nyomai a mai nyelvjárásokban is megtalálhatók.
A főnév nemének jelzésében döntő szerepet játszanak az un. determinánsok /névelők, névmások/, amelyek a nemek szerint különböző esetvégződéseket hordozzák.

A személyes névmás 3. személye az egyes számban megkülönbözteti a három nemet: er /hn./, sie /nn./, es /sn./ és a négy esetet.

6.3 Az angol nyelv

A legfontosabb dolog, amit jelen esetben a mai angol nyelvről elmondhatunk az, hogy a főnév nem különbözteti meg a nyelvtani nemet. A hangsúly itt a m a i -n van, hiszen az óangol - a többi germán nyelvhez hasonlóan - még megkülönbözteti a három nemet. Az a titokzatos folyamat, amelynek eredményeképpen az angol nyelvből kiveszett a genus kategóriája, a középangol korszakban /i.sz. 1100-1500/ zajlott le, amelynek elején alig fedezhető fel valamilyen különbség az óangolhoz képest, amelynek a végén azonban az angol nyelv már a mai minden lényeges vonásával rendelkezik.

Melyek ezek a vonások?
A mai angol grammatika az előző korokhoz viszonyítva flexiós szempontból teljesen leegyszerűsödött. Ennek eredményeképp a középangol korban megindult analitikus fejlődési tendencia még határozottabban bontakozott ki.
A főnév a nemeket ma már csak a természetes nem szerint különbözteti meg, de ez is csak a névmások 3. személyével történő utalásból derül ki /van ugyan néhány olyan eset is, ahol nem személyre utal a személyes névmás megfelelő alakja, pl. a kutyára a hn. he, a macskára a nn. she alakkal utalnak a sn. it helyett; ugyancsak she-vel utalnak hajókra, a Földre; a semlegesnemű it-tel a gyerekre, valószínű azonban, hogy ezeknek az eseteknek inkább szemantikai, mint grammatikai okai vannak/.

Egyetlen önálló eset mindkét számban az inflexiós "szász" gen., amelynek végződése mindkét számban és minden főnév esetében egységesen -s-.

A melléknév semmilyen kategóriát nem különböztet meg.

A névmások közül a 3. személyű személyes névmás egyes számban megkülönbözteti a három nemet: hn. he, nn. she, sn. it, amelyek közül az első kettővel a megfelelő nemű személyekre, a harmadikkal nem személyekre utalnak általános szabály szerint /amely alól, mint láttuk, vannak kivételek/. A személyes névmás a főnévtől eltérően megkülönbözteti az alap- és függőesetet: I /én/ - me /engem, nekem/ vagy he /ő, hn./ - him /őt, neki/. A gen. birtokos névmásként funkcionál, amelynek van külön jelzői és állítmányi formája: this is my book és this book is mine.
A következőkben, miután áttekintettük a három legjelentősebb indoeurópai nyelvcsalád genussal kapcsolatos sajátosságait, megpróbálunk ezek alapján választ keresni a bevezetőben feltett kérdésekre.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

7. Következtetések

Az i.e. nyelvek genusrendszere

Mint a bevezetőben leszögeztük, az első dolog, amit tisztáznunk kell az, hogy melyek a genus legfontosabb kritériumai.
Próbáljuk meg tehát összefoglalni mindazt, amit a vizsgált nyelvek genusrendszerének formai oldaláról megtudtunk.

7.1 Első kérdésünk volt: milyen mutatói vannak a genusnak, és ezek a grammatika melyik szférájához tartoznak?

Ha a genus szóba kerül, ez rendszerint a főnévvel kapcsolatban történik, mint annak egy jellemző tulajdonságát szokás említeni. A leíró nyelvtanok is ilyen értelemben, a lexikán belül tárgyalják, így nem véletlen, hogy a köztudatban lexikai kategóriaként él. Érdemes azonban ezt a kérdést egy kicsit közelebbről is megvizsgálni. Ha ezt megtesszük, kiderül, hogy már az is kétséges, jogosan beszélünk-e egyáltalán önálló lexikai kategóriákról.

Elég csak alaposabban körülnézni a grammatika bölcsőjénél, hogy kétségeink támadjanak a szófaji kategóriák megalapozottsága és önállósága felől.

A mai értelemben vett grammatikai elemzésről Európában a görög Platónnál beszélhetünk először. Platón a mondatot vizsgálja, amit két részre bont: az "onoma"-ra és a "rhema"-ra. Ezeket "meros logou"-nak, azaz mondatrészeknek nevez. Az "onoma" aztán a mai főnév, a "rhema" a mai ige őse lesz. Azt azonban, hogy Platón még nem ilyen értelemben használja őket, bizonyítja az is, hogy a rhema-ba sorolja a névszói állítmányt is, a névszói részével együtt. A "meros logou"

még Arisztotelésznél is mondatrész értelemben szerepel a szó definíciójában, ami "önálló jelentésű és tovább már nem bontható" alkotórész /nem nehéz e meghatározásban a természettudomány hatását - atom meghatározása - felfedezni/, és amely osztályainak számát Arisztotelész háromra növeli a "syndesmoi" fogalmával, ahova a kötőszavak, névelők, névmások és prepoziciók tartoznak. A sztoikusok tovább növelik az osztályok számát, amelyek aztán az alexandriaiaknál /ld. Dionysius Trax nyelvtanát/ éri el a nyolcat. Az itt szereplő osztályok aztán a latin közvetítésével és némi módosításokkal alkotják a mai szófajok alapját. Trax is használja a meros logou kifejezést, ami itt már - az osztályok nagy száma miatt - szófajként értelmezhető. Az osztályok megkülönböztetése azonban elsősorban a lehetséges mondattani funkciók alapján történik.

Ez a dolog azonban a mai gyakorlatban sem ismeretlen, hiszen nem egy esetben határozza meg csak a szintaktikai funkció a szófajt. Gondoljunk olyan esetekre, mint "a szép a művészetben" vagy a "szép művészet" kifejezések, ahol a "szép" az első esetben főnév, a másodikban melléknév, vagy a "dolgozók ezrei" és a "dolgozó nép", ahol a helyzet ugyanaz. Nem is beszélve az angol nyelvről, ahol a szintaktikai funkció nemcsak a szófajt, hanem a jelentést is meghatározhatja /pl. round table "kerek asztal", a round of drinks "egy kör, rundó", round the world "a világ körül", to round "kerekít, kerekedik"/.
Lexikai kategóriákról, lexikáról azért beszélünk végül is, mert az említett jelenségekkel egy-egy, a mondatból kiragadott szó vizsgálata kapcsán is találkozhatunk.

Lássuk tehát, milyen jellemzői vannak a főnévnek a szófaji

meghatározás alapján. Ezek a lehetséges kategóriák az i.e. nyelveknél a szám, az eset és a nem.

A szám, amelyet minden i.e. nyelv megkülönböztet, tulajdonképpen morfo-szemantikai kategória, mivel az egyes és többes szám alaktani jegyekben jelenik meg, azonban nem egyszerű viszonyt /mennyiségi/ közvetít, hanem - esetenként változó mértékben - jelentéstöbbletet is: ezt bizonyítják a csak egyes vagy csak többes számmal rendelkező főnevek, a szuppletiv formák /человек-люди /, bizonyítja az a tény, hogy sok esetben egy-egy szó többes száma szinte szinonímaként helyettesíthető más szóval /fák-erdő/, az egyes és többes szám használatával kapcsolatos nyelvenként eltérő gyakorlat, és - ha első pillantásra nem idetartozónak tűnik is - a főnevet helyettesítő személyes névmás is, ahol teljesen nyilvánvaló az egyes és többes szám tartalmi eltérése /hasonlóképpen a fajfogalmak többes számához, ahol pl. a könyvek a legritkább esetben jelenti ugyanannak a könyvnek több példányát/.

Az eset azokban a nyelvekben, amelyek rendelkeznek vele /ezt a kategóriát az i.e. nyelvek közül csak a szláv nyelvek - a bolgár kivételével -, az archaikusnak számító germán nyelvek, az újlatin nyelvek közül a román őrizte meg/ egyértelműen szintaktikai-szintagmatikai kategória, mivel feladata az egyes mondatrészek funkcióinak, összetartozásának jelölése. Az eset a mondat keretein kívül, esetenként a szintagmán kívül, értelmét veszti. Valószínűleg ez lehet az oka annak, hogy a román nyelvek többségénél és a germán nyelvek egy részénél az analitikus szemlélet erősödése következtében veszített jelentőségéből, és lényegében a szám jelölésére redukálódott.

A gazdag esetrendszerrel rendelkező nyelvek esetében a helyzet nem ilyen egyértelmű, de ha figyelembe vesszük pl. az orosz nyelv egyes ragozási csoportjain belül, még inkább ezek között jelentkező szinkretizmust /a lehetséges végződések száma jóval kisebb, mint az eseteké/, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a helyzet itt is ugyanaz, csupán a hangsúly áttevődik a szintaxisról a szintagmatikára.

Ezek után lássuk, mi a helyzet a nemmel?

Ezt a kategóriát úgy szokás meghatározni, hogy a főnév belső tulajdonsága. Ha ez igaz, akkor joggal várhatjuk el, hogy ez a tulajdonság minden esetben, a főnév bármely formájában egyértelműen megnyilatkozik. Hogy ez nem így van, az vizsgálatainkból világosan kitűnik. Itt ellen lehet vetni, hogy erre nincs is szükség, elég, ha az anyanyelvi beszélő tudatában az egyes főnevekhez a megfelelő genusfogalom kapcsolódik. Ez igaz, ennek a fogalomnak azonban a tudatba valahogy be kell kerülni. Nos, vizsgáljuk meg, hogyan alakul ki az i.e. anyanyelvi beszélő tudatában általában a genus, és konkrétan egy-egy főnév genusbeli hovatartozásának fogalma.

1/ Elsőként azt az utat kell említenünk, amelynek feltételezése végigkíséri a grammatika egész történetét - mint láttuk - a görögöktől egészen Wund "Wertunterscheidung" elméletéig, és ez a szemantikai csoportosítás. Az, hogy ez a szempont mindig jelen volt a nyelvészeti köztudatban, nem véletlen, hiszen a szemantikai csoportosítás mint részrendszer valóban megtalálható a főnévi osztályokkal rendelkező nyelveknél, így az i.e. nyelveknél is, fejlődésük jóformán minden szakaszában. Igaz, váltakozó súllyal. Gondoljunk itt az egykor tő szerint csoportosított főnevek természetes nem szerinti átcsoportosítására az újlatin nyelveknél, az -a-

végű hímnemű főnevek természetes nem szerinti egyeztetésére az orosz nyelvben, vagy a különböző korokban visszavisszatérő élő-élettelen, személy-nem személy megkülönböztetésre az i.e. alapnyelvben feltételezhetőtől az ófrancián át a mai spanyol, román, északi germán és szláv nyelvekben kimutatható megjelenési formákig.

Ugyanakkor azonban az ellenkezőjére is gondolnunk kell, arra nevezetesen, hogy azok a kísérletek, amelyek ezt a részrendszert ki akarták mutatni a nyelv egészében, kudarcba fulladtak, mivel a mindent átfogó - logikailag ugyan elvárható - szemantikai rend nem létezik.

2/ A motiváltság és a teljes motiválatlanság között jelölhető ki a helye a második útnak, a formai analógiának. Ezzel találkozhatunk a latin III. deklinációhoz tartozó főnevek újlatin sorsának vizsgálatakor, de találkozhatunk ezzel a jelenséggel a mai nyelveknél is, a kölcsönszavak nemének meghatározásánál. /Szemléletes példákkal szolgálnak erre a jelenségre a különböző európai nyelvek amerikai nyelvjárásai: pl. az amerikai norvégban a crew nőnemű a nőnemű bru, tru hatására, a store viszont hímnemű a hímnemű har, kar hatására; a pennsylvániai németben /pennsilfaanisch/ nőnemű tendencia figyelhető meg a the és a die hangzásbeli hasonlósága miatt./

Hasonló jelenségre utal annak a vizsgálatnak az eredménye is, amelynek során francia kisiskolásokat kérdeztek meg. A vizsgálat során a francia gyerekek ösztönösen - valószínűleg elsősorban formai alapon - eltalálták olyan szavak nemét is, amelyekkel addig még nem találkoztak.

Ezek a jelenségek bizonyítják, hogy az i.e. nyelvekben működnie kell minden bizonnyal egy formai analógia alapján

funkcionáló osztályozási tendenciának is. Ettől függetlenül azt kell mondanunk, hogy a főnevek jelentős részénél /ez nyelvenként természetesen változó, hiszen a szláv nyelveknél, vagy a német képzők esetében nagyobb szerepet kapnak a formai elemek/ sem az első, sem a második út nem járható.

3/ A harmadik út a hagyomány, vagyis a motiválatlanság, ami azt jelenti, hogy a sem jelentésük, sem hangzásuk alapján nem besorolható főnevek neme egyszerűen öröklődik. Az anyanyelvi beszélő azonban nem szótárban találkozik egy-egy főnévvel /bár ilyen is van/, hanem a grammatikai rendszer egészéhez hasonlóan, a genusrendszert is - és ezen belül egy-egy főnév nemét - dedukció útján kell kialakítania. Azok a jelek, amelyekből az adott főnév nemére lehet következtetni azonosak azokkal az esetekkel, ahol a genus működik.

Nézzük meg, melyek a releváns genusmutatók a vizsgált nyelvekben.

a/ A szláv nyelvek gazdag végződésrendszere azt sugallja, hogy a szláv főnév biztosan képes a genus önálló formai jelzésére. Ez azonban nem így van, mivel ugyanazon nemhez több végződés is tartozik /pl. az oroszban a hímnemű főnevek végződhetnek kemény és lágy mássalhangzóra, j-re, -a-ra/ és egy végződésen belül több nem is lehet /pl. -a-végűek/, a kölcsönszavaknak pedig külön életük van. Ezen kívül - ezt a nyelvjárásoknál tapasztalhatjuk - bizonyos hangtani változások megváltoztathatják a nemet, ugyanakkor olyan is előfordul, hogy a nem hatására a végződés, tehát a szó alakja változik meg.
Az egyetlen biztos pont tehát az egyeztetés, annak is csak az a néhány esete, amellyel Karpinszkaja módszerének ismer-

tetése során találkoztunk /ld. "diagnosztikai készlet"/. Ezek a szláv nyelvek esetében a nom. és acc., mivel pl. az oroszban a plur. dat., instr., loc. egységes, a sing. gen., dat., instr. és loc. eseteiben a hímnem és semlegesnem alakja egybeesnek. Igy az adott főnévnek, ha meg akarjuk állapítani a nemét, legalább egyszer elő kell fordulnia nom.-ban egyeztetve egy melléknévvel vagy egy múlt idejű igével /amely azért viselkedhet melléknévhez hasonlóan, mivel igenévi eredetű/, esetleg olyan mondatszerkezetben, ahol alanyi helyzetben levő személyes névmással utalunk vissza rá, és egyszer acc.-ban. Az első esetben a három nem egyikéhez soroljuk, a másodikban megállapítjuk, hogy élőként vagy élettelenként kell kezelnünk, mivel ez sem minden esetben egyértelmű.

b/ A román nyelvek esetében - nyelvenként változó mértékben - szintén kaphatunk bizonyos információkat a genusra vonatkozóan a főnévi paradigmából. A legtöbbet a román nyelvben, ahol az egyes és többes szám szembeállítása az esetek nagy részében meghatározza a nemet, de a - főleg plur. - végződések keveredése miatt ez nem mindig lehetséges.

Bizonyos formai jegyek a többi újlatin nyelvben is vannak, a románhoz képest azonban elenyésző mennyiségben. A legtöbb segítséget a névelő ad /inkább a határozatlan, mivel pl. a franciában a magánhangzóval kezdődő főneveknél a határozott névelőt nem lehet megkülönböztetni/, valamint a melléknév /ha rendelkezik minden nemben külön alakkal/ és a névmás egyeztetése. Meg kell jegyezni, hogy a névelő kiválasztása tulajdonképpen szintén egyeztetés.

c/ A germán nyelvekben - néhány képző kivételével, ez is inkább az archaikusnak mondható nyelveknél - alig beszélhetünk paradigmatikus vagy más formai megkülönböztethetőségről. Az északi nyelveknél szinte kizárólag a névelő /határozott és határozatlan/, a németnél ezen kívül a többi determináns és a melléknév erős ragozása, minden germán nyelvnél és az angolban kizárólag a névmás egyeztetése jelzi a nemet.

Visszatérve tehát eredeti kérdésünkre a fentiek alapján kijelenthetjük, hogy az i.e. nem egyedüli egyértelmű mutatója az egyeztetés, ami vitathatatlanul szintaktikai - szintagmatikai kategória, sőt a névmás esetében szöveggrammatikai eszköz.

7.2. További bizonyítékokat kaphatunk a fenti megállapitásra, ha megpróbálunk választ kapni a második kérdésünkre, az i.e. nem kialakulására, és összefoglaljuk a genusszal kapcsolatos kategóriák sorsának alakulására vonatkozó ismereteinket.

7.2.1 A legfontosabb ilyen kategória a jelzős szerkezet. Ha ennek mechanizmusáról megközelitően pontos képet akarunk kapni, meg kell próbálnunk rekonstruálni a kezdeti állapotot a birtokunkban levő információk alapján.

A jelzős szerkezet egyik alkotóeleméről, a főnévről a mai napig általánosan elfogadott vélemény, hogy az i.e. alapnyelvben tematikus végződések szerint volt csoportosítható. Ezek a végződések /a mai képzőkhöz hasonlóan/ különböző fogalomkörökre voltak jellemzőek, és hozzájuk kapcsolódtak az esetvégződések, amelyek minden esetben azonosak voltak.

A jelzős szerkezet másik alkotóeleméről, a melléknévről azt kell a szakemberek túlnyomó többségének véleményére

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

támaszkodva elsősorban elmondani, hogy eleinte /a többi névszóval együtt/ lényegében nem különbözött a főnévtől. /Ezt annál is inkább állíthatjuk, mert a szófajok általában közelebb voltak egymáshoz/. Erre enged következtetni az, hogy a latinban a melléknevek is a főnevek tövei szerint csoportosíthatók, vagy az, hogy az ószlávban a főnevek és melléknevek végződései még mindig elég közel vannak egymáshoz.

A harmadik dolog, amit figyelembe kell venni, az a valószínű sorrend. Ezzel kapcsolatban végképp találgatásokra vagyunk utalva, de a latin és újlatin nyelvek példája, valamint az ószláv nyelvben tapasztalható tendencia alapján arra lehet következtetni, hogy a jelző inkább a jelzett szó mögött állhatott.

A fentiek alapján a korai i.e. jelzős szerkezetről a következő kép valószínűsíthető:

- a jelzős szerkezet két, lényegében azonos jellegű, azonosan viselkedő szóból áll;
- mivel a jelző kiegészíti a jelzett szó tartalmát, hozzátesz pótlólag valamit, így a jelzett szó mögött áll;
- két azonos fajtájú, összetartozó szónak /lásd összetett főnevek/ a mondatban csak azonos szintaktikai funkciója lehet;
- ha ezt a szintaktikai funkciót jelöljük, azt azonos morfémával kell, ha az alárendelt /másodrendű/ összetevő követi a szerkezet fő tagját /Greenberg szerint: When the adjective follows the noun, the adjective expresses all the inflectional categories of the noun. In such cases the noun may lack overt expression of one or all of these categories. - Some Universals, Un. 40, p. 75/

Igy tehát elképzelhető, hogy az egyeztetés őse egyszerűen azonos mondatrészek azonos viselkedése. Mivel azonban jelzőként valószínűleg a későbbi melléknevek fordultak elő a leggyakrabban, és - ha igaz a tematikus végződésekkel kapcsolatos feltevés, aminek alapján a melléknevek többségének azonos végződéssel kellett rendelkeznie - hasonló formában, így kialakulhatott az azonos melléknévi formák bizonyos ismétlődése.

Később, amikor a tematikus végződések eredeti funkciója elhomályosult /ezt a jelenséget minden nyelv ismeri: pl. a "születik" ige ma már senkiben nem kelti a szenvedő szemlélet képzetét/, bizonyos hangtörvények alapján az egykori tematikus végződésekből és esetvégződésekből új, ráadásul különböző formák jöttek létre, amelyek különbözőségük miatt az eredeti - összetartozást jelölő - funkciójuknak már nem tudtak eleget tenni. Tekintettel arra, hogy a nyelvi rendszer alapvetően még nem változott meg, az összetartozás jelölésére továbbra is szükség volt, így új motívum kellett.

Az i.e. nyelvek történetének azt a szakaszát vizsgálva, amelyről adataink vannak, megállapíthatjuk, hogy - a természetes nem mellett - időről időre visszatér a személy-nem személy szembeállítás nyelvi eszközökkel való kifejezésének igénye. Ezt a tendenciát a vizsgált nyelvcsaládok mindegyikében tapasztalhattuk:

7.2.1.1 A szláv nyelvek egész történetén végigvonul az élő-élettelen megkülönböztetés, koronként változó intenzitással. A mai szláv genusrendszernek markáns tényezője, amint ezt a kérdéssel foglalkozó fejezetekben láthattuk. Ott a bolgár nyelvvel nem foglalkoztunk, mivel ennek a

nyelvnek a szerkezete jelentősen eltér a többi szláv nyelvétől, ami az összehasonlítást megnehezíti. Az eltérés abban áll, hogy a főnév ragozása gyakorlatilag megszünt, a határozottságot pedig a nemenként és szám szerint különböző, mutató névmási eredetű végződés, a szintaktikai viszonyokat pedig prepoziciók jelzik. Ebben a szerkezetben is van nyoma azonban a személy-nem személy szembeállításnak: a hímnemű főnév megkülönbözteti az alapformát és a függő esetet. Ez a különbség a mai bolgár nyelvben akkor figyelhető meg, ha a hímnemű főnév egyes számban és határozott szemlélettel fordul elő /határozott végződés, determinativ jelző/, vagy ha tulajdonnév. Ugy, ahogy már többször tapasztaltuk, tulajdonképpen itt is a nom.-acc. szembeállításról van szó, mivel a prepozició nélküli függő eset gyakorlatilag acc.-nak tekinthető. Mivel a főneveknek ez a csoportja a személyneveket is magába foglalja, így tekinthetjük ezeket a "személy" szemlélet csoportjának. Szemléletes példája a nyelvi gazdaságosságnak, hogy a függő eseti végződést jelzős szerkezetben vagy a főnév, vagy a jelző kapja:

ВИДЯХ Стояна "láttam Sztojánt", ВИДЯХ брата ви Стояна

vagy ВИДЯХ вашия брат Стоян "láttam a bátyját, Sztojánt".

7.2.1.2 Az újlatin nyelveknél - következésképpen a késői vulgáris latinban is - az "élettelen" vagy "nem személy" eredetű semlegesnem beolvadásával párhuzamosan megfigyelhető a személyt jelentő főnevek acc.-i megkülönböztetésének igénye. Mivel azonban az esetrendszer leegyszerűsödött, már a kétesetű periódusban megfigyelhető, hogy a szintaktikai funkciókat prepoziciókkal teszik egyértelművé. Az egyes újlatin nyelvekben aztán ez a tendencia teljes egé-

szében kibontakozik. Ezt az eszközt használják fel a személy - nem személy megkülönböztetés jelölésére is: néhány újlatin nyelv személyt jelentő szó esetén a tárgy funkcióját prepozicióval jelöli. A spanyolban, portugálban, engadiniban és a délolasz nyelvjárásokban a latin ad-ból lerövidült a-val, a románban pedig a latin per-ből lerövidült pe-vel jelölik a tárgyként szereplő személyt. Az a mondat például, hogy "az anya nagyon szereti gyermekét", így hangzik a spanyolban és a románban:

sp.: la madre quiere mucho a su nino
rom.: mama iubeste mult pe copilul sau

7.2.1.3 A germán nyelveknél is találunk olyan jelenségeket, amelyek vagy a személy - nem személy szembeállítást teszik újra rendszerré, vagy pedig erre vezethetők vissza. Az első csoportba sorolhatók a kontinentális északi nyelvek, amelyek a közös "személy"-nemet állítják szembe a semleges "nem személy"-nemmel, a másikba pedig a német, ahol csak a hímnemű főnevek egyes száma különbözteti meg formailag is a nom.-t és az acc.-t a többi nemben és a többes számban a nom. és az acc. egybeesik.

7.2.1.4 Jóllehet az említett eszközök nagyrészt újabb keletkezésűek, gyökereik minden bizonnyal mélyre nyúlnak vissza. Nagy a valószínűsége, hogy a fenti ellentétpár a természetes nem adta ellentéttel keveredve eredményezte azt az új motívumot, amelynek alapján újra lehetővé vált a szintaktikai összetartozás jelölése. Ez a három nem, amely vagy rendszerében, vagy tendenciájában már jelen kellett legyen az alapnyelvben, mivel kivétel nélkül minden i.e. nyelv ismerte már önálló életében, még ha később néhány el is vetette.

A három nemmel kapcsolatban az a legvalószínűbb feltételezés, hogy a szintaktikai funkció jelölésére való törekvés és az új motívum kölcsönösen alakították egymást. Arra számtalan bizonyítékunk van, hogy a névszóknál a nagyobb létszámú tövek magukba olvasztották a kisebbeket, és hogy azok mindenütt az -a- és -o- tövek voltak.
Mint azt például a latin, illetve újlatin nyelveknél láttuk, a két tő a természetes nem szerint, a nom.-i, illetve acc.-i alakjaik viszont a személy - nem személy megkülönböztetés szerint rendeződtek ellentétpárrá. Ennek sorrendjén máig is vitatkoznak a szakemberek, egyesek szerint az egyik, mások szerint a másik volt előbb, megint mások szerint a két szempont szerinti tagozódás párhuzamosan folyt. Ezt a vitát száz százalékosan közvetlen bizonyítékok híján valószínűleg a jövőben sem lehet eldönteni, de tulajdonképpen nem is szükséges, hiszen ezek csupán motívumok, amelyeknél müködésük mechanizmusa és hatása sokkal fontosabb, az pedig nagy valószínűséggel rekonstruálható. Az minden esetre elképzelhető, hogy a már kialakult hármas csoportosítást asszociáció útján azonosították a három nemmel, ami azután már befolyásolhatta a rendszer további alakulását.

Az eredeti tagozódás az újlatin nyelveknél tapasztalhatóhoz hasonlóan mehetett végbe. Ezeknél a nyelveknél azt láttuk, hogy a személyt jelentő főnevek esetében az újlatin alakok általában a latin nom. alakra, a nem személyt jelentő főneveknél pedig az acc. alakra vezethetők vissza, ami a jellemző szintaktikai funkciót jelzi. Ennek az i.e. alapnyelvben az lehetett a következménye, hogy a személyt jelentő főnevek a különböző ragozási csoportokhoz tartozó végződésüktől függetlenül többnyire azonos végződésű jelzővel fordultak elő a nom.-ban, a nem személy csoportba tartozó

főnevek ugyanígy acc.-ban. Ehhez még egyéb szintaktikai elemek ismétlődése is járulhatott, mint pl. a prepozicióké, vagy valamilyen deiktikus elemé, amilyen a határozott névelő /korábban mutató névmás/. A prepozició ismétlődésére az ószláv jelzős szerkezetről szóló fejezetben láttunk példát, a névelő ismétlődésére /pontosabban a mutató névmás kettős funkciójára /a latin nyelv szolgálhat bizonyítékkal.

Gamilscheg feltételezi, hogy i.sz. 600 körül az ille mutató névmás két különböző funkciót egyesített magában: a deiktikus funkció mellett kötőelemként működött a főneves szerkezetek, pl. jelzős szerkezetek elemei között. Ezt szemlélteti a következő példa: porcus ille silvaticus "vaddisznó", illetve ille porcus ille silvaticus "a vaddisznó". A második esetben az első ille határozott névelő, a második kötőelem /Gamillscheg, 1936/.

7.2.2 A mai i.e. nyelvek is bizonyítják, hogy a névelőnek a jelzős szerkezetben fontos szerepe van, annál is inkább, mivel már magának a jelzőnek is determinativ funkciója van.

7.2.2.1 Az újlatin nyelvek mindegyike használja a határozott névelőt a jelzős szerkezetben. Sajátosan alakul ez a jelenség a román nyelvben. A határozott "névelő", amely Gamillscheg szerint az általa feltételezett és fentebb leírt helyzetből alakult ki oly módon, hogy a kötőelem beolvadt az előtte álló főnévbe, a főnév szerves részeként helyezkedik el a szó végén: az előbbi latin példa így hangzik a mai románban: porcul salbatic. Ha azonban a határozottságnak nyomatékot akarunk adni, akkor ugyanez a kifejezés így hangzik: porcul cel salbatic, ahol közvetlenül a melléknévre vonatkoztatva használtunk egy külön névelőt. Ez a névelő

ugyanolyan szerepet játszik, mint a második ille a latin példában, és megkülönbözteti a nemet. Egyébként ugyanezt a névelő-kötőelemet találjuk az uralkodók nevében is /pl. Stefan cel Mare/, amely szerkezet általánosan használt az i.e. nyelvekben. /Meg kell jegyezni, hogy a személynév-családnév sorrend egy további bizonyíték a feltételezett i.e. alapnyelvi jelzett szó-jelző sorrend mellett, mivel azokban a nyelvekben is ez a sorrend, ahol egyébként a jelző megelőzi a jelzett szót./

7.2.2.2 A germán nyelvek szintén használják a névelőt a jelzős szerkezetben. Ebben a nyelvcsaládban az északi nyelvek jelzős szerkezetének viselkedése az érdekes. Ezekben a nyelvekben a jelzős szerkezet a románhoz hasonlóan alakul, tekintve hogy a határozott "névelő" itt is a főnév végén van. Az egyetlen különbség, hogy - mivel itt a jelző a jelzett szó előtt van - a kizárólag jelzős szerkezetben használt külön névelő a szerkezet elején van. Abban is hasonlítanak a románhoz, hogy - a dán kivételével - a főnév végén marad a másik determintativ elem is:

norvég: den hvite kitten "a fehér macska"
de dán: den store mand Ø "a nagy férfi"

7.2.2.3 A legmeglepőbb felfedezést a szláv nyelvekkel kapcsolatban tehetjük. Itt az derül ki ugyanis, hogy bár pl. az orosz nyelv nem ismeri a határozott névelőt /a határozatlant sem/, a jelzős szerkezetben mégis szükségesnek bizonyult a határozottság valamilyen jelölése. A többi i.e. nyelv ismeretében már nem is meglepő, hogy ez a jelölés a melléknévhez kapcsolódik és mutató névmási eredetű. A jelzői u.n. teljes alakú melléknévről van szó, amely az ószlávban kapja meg az - azóta már kiveszett - "ji" mutató névmás

nemenként különböző formáit. /E mutató névmásnak a melléknévi végződésen kívül csak a személyes névmás 3. személye őrzi a nyomát./ Állítmányi funkcióban a melléknév rövid alakja használatos, amely egyrészt a nom.-hoz kötött, másrészt máig is alapvetően főnévi funkciójú. /nehéz lenne funkció alapján különbséget tenni "a gyerek iskolás", "a gyerek okos" és "a gyerek katona" között./

7.2.2.4 A névelőnek azonban a jelzős szerkezeten kívül, önmagában is igen fontos szerepe van a genus szempontjából, sőt Meillet véleménye szerint a mai genusrendszer kialakulásában kulcsszerepet játszott. A határozott névelő - azokban a nyelvekben, ahol megtalálható - kivétel nélkül mutató névmásból alakult ki. A kialakulás módjáról részleteiben különbözhetnek a nézetek, abban azonban csaknem teljes az egyetértés, hogy kialakulásának előfeltétele a nyelvi rendszer megváltozása. Az újlatin névelő kialakulásának időpontját tekintve például elég tág határok között /a késői latintól a XIII. századig/ mozognak a vélemények, a zöm azonban a VI - VIII. századra teszi az ille mutató névmás deiktikus tartalmának csökkenését és bizonyos szintaktikai funkciók felvételét. A névelő megjelenése időpontjának elhelyezése már önmagában bizonyíték a rendszerváltás szükségességének elfogadására, Löfstedt azonban meg is fogalmazza: "minden bizonnyal nem véletlen, hogy a névelő első megjelenéseivel csak azután találkozunk, hogy a latin elkezdi elveszíteni a főnévragozás régi rendszerét" /Löfstedt, 1942, p. 375/.

A rendszerváltással, pontosabban a szintetikus szemlélet megtartásával magyarázza Racovita azt a tényt, hogy az oroszban nem alakult ki a névelő a germán vagy újlatin nyelvekhez hasonló formában: "... a névelő csak olyan nyel-

vekben jelent meg, amelyek elhagyták a dolgoknak ezt az állását /t.i. a szintetikus ragozást/ és analitikus szerkezetet vettek fel. Úgy tűnik másrészt, hogy a névelő megjelenése szorosan összefügg a főnévragozás egyszerűsödésével." /Racovita, 1938, p.130/.

Coteanunak az a véleménye, hogy a főnévi paradigma egyszerűsödése és a névelő megjelenése párhuzamos folyamatok, amelyeknek más - más oka van. A közös érintkezési pont az analitikus szemlélet kialakulása, aminek eredményeképp a végződések szerepét prepoziciók veszik át, a névelő pedig alkalmassá válik a mondatrészek közötti viszony analitikus pontositására. /Coteanu, 1958/.

Vendryes a mai helyzetről ezt mondja: "azokban a nyelvekben, amelyekben van névelő /.../ az csupán egy morféma. Általában, a névelő nem más, mint egy csökkent értékű rámutató elem, amely osztályozó eszközként szolgál; jelöli a nemet, a számot; a legtöbb esetben kifejezi a határozottságot, egy grammatikai eszköz minden jellemzőjével rendelkezve." /Vendryes, 1921, p. 137/

Hogy milyen szerepet játszhatott a névelő a genus alakulásában, azt pontosan nem lehet tudni, az azonban bizonyos, hogy a mai i.e. nyelvekben, amelyek rendelkeznek névelővel, a genus mechanizmusának működtetésében rendkívül fontos szerepe van. Nem véletlen, hogy a nyelvkönyvekben, szótárakban hagyományosan a névelővel jelölik az egyes főnevek nemét.

Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy ugyanaz az analitikus tendencia, amely megteremtette a lehetőséget arra, hogy a névelő egyáltalán létrejöjjön és ilyen fontos gram-

JATE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

matikai eszközzé váljon kezdte ki a genus hagyományos rendszerét. Igy jöhetett létre az a sajátos i.e. genus-skála, amelynek egyik végén a névelővel nem, ezzel szemben fejlett genusrendszerrel rendelkező orosz nyelv, a másik végén pedig a névelővel igen, de nemmel nem rendelkező angol nyelv áll.

7.2.3 A névelővel kapcsolatban már többször szóba került mutató névmási eredete. A mutató névmásból azonban nemcsak a névelő eredeztethető, hanem a személyes névmás harmadik személyű alakja is, amivel nemcsak azért kell foglalkoznunk, mert része a genus működési mechanizmusának, hanem azért is, mert sokan meghatározó szerepet tulajdonítanak neki az i.e. genushármas kialakulásában. Igy például - a hosszú sorból csak néhányat kiragadva - H. Paul szerint a névmás hím- és nőnemű alakjai adták meg az analógia alapját a többi változó nemű szófaj megoszlására; Meillet a ^{x}so/sa mutató névmásnak tulajdonít főszerepet az egyeztetés kialakulásában, ahonnan az egyeztetés átterjedt a ^{x}to/ta mutatónévmásra, majd analógia útján a melléknévre, a melléknévi névmások és számnevek közvetítésével; Martinet szerint a ^{x}se/so mutató névmás alkalmazkodott először a különböző nemű főnevekhez; Hirt szerint a mutató névmás, illetve a harmadik személyű személyes névmás eredeti alakkülönbsége váltotta ki a többi névmás és a melléknév megoszlásának kifejlődését.

Ezzel szemben Fodor tagadja a névmás szerepét a genus kialakulásában. Orosz nyelvi példákon mutatja be, hányféleképpen jelentkezik szerinte a genus fogalma a személyes névmásnál: az egyalakú személyes névmás /1. és 2. személy/ és a múlt idejű ige egyeztetésénél a névmás esetében szemantikai genusról beszél, mivel az egyeztetés alapja a névmás jelentése;

az ige egyeztetése esetében grammatikai genusról van szó; a háromalakú személyes névmás /3. személy/ és az ige egyeztetésénél a névmás kategóriája a grammatikai-szemantikai genus, mert a névmást is egyeztetjük és a névmáshoz is egyeztetünk. Ezek után a következőket írja: "A névmás viselkedését áttekintve a különböző helyzetekben első pillantásra az a benyomásunk, mintha a genus és sexus viszonya sokkal közvetlenebb volna, sőt még az a gondolat is felmerülhet, hogy a két különböző jelenség összetalálkozása mégis csak a névmás közvetítésével történt. Csakhogy ez a kapcsolat látszólagos. A névmás szemantikai genusegyeztetése nem jöhetett volna létre az alaki megoszlással rendelkező névmás analógiája nélkül, akár vele egyidejűleg is, de sohasem azt megelőzően." /Fodor I., p. 356/

Ha igazat adunk Fodornak, azt nem azért tesszük, mert okfejtése győzött meg, hanem azért, mert a természetes nemmel való operáció bármely szófaj esetén az eredeti problémához vezet vissza. Ha ugyanis elfogadjuk azt, hogy a természetes nem bármely nyelvi eszközben kifejezést nyerhet, akkor nincs jogunk kétségbe vonni azt, hogy ez a főnévvel is megtörténhet.

Abban, hogy a névmásnak ilyen fontos szerepet tulajdonítottak a genus kialakulásában, sőt általában a főnévi esetvégződések eredeztetésében /lásd Bopp/, bizonyára az is szerepet játszott, hogy néhány mai i.e. nyelvben /német, román/ a főnévragozás gyakorlatilag a névmásból lett névelő ragozását jelenti, amelynek alakjai valóban közel állnak a harmadik személyű személyes névmás ragozott alakjaihoz:

	főnév	névmás
német:	dem Mann "a férfinak"	ihm "neki"
	der Frau "a nőnek"	ihr "neki"
	den Kindern "a gyerekeknek"	ihnen "nekik"
román:	omului "az embernek"	lui "neki"
	fetei "a lánynak"	ei "neki"
	oamenilor "az embereknek"	lor "nekik"

Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ezek másodlagos képződmények.

Mint Fodornál láttuk, a névmással kapcsolatosan más szempontból is kétségek merülnek fel. Nem csak Fodor kérdőjelezi meg, hogy tekinthető-e egyáltalán a genus fogalmához tartozónak a névmás egyeztetése. Fodor az első személyű névmás esetében szemantikai genusról, a harmadik személy esetében grammatikai-szemantikai genusról beszél. Nos, az első személy esetében nem is lehetne másról szó, mivel az első és második személy /az egyalakú névmások/ a beszédaktus közvetlen résztvevői, s mint ilyenek csak személyek lehetnek. Ebben az esetben viszont az i.e. nyelvek genusrendszere ma kizárólag a természetes nem figyelembe vételét teszi lehetővé. Az igaz, hogy ez szemantikai szempont. A harmadik személy esetében a dolog éppen fordítva áll: a genus szemantikai része csak személyek esetében működik, minden más esetben marad a puszta grammatikai egyeztetés /a személyes névmás harmadik személye a genusszal rendelkező i.e. nyelveknél csak nevében személyes, hiszen bármely főnévre vonatkozhat, annak csak a neméhez kell igazodnia/. Amikor az előzőekben a genus mechanizmusában működő névmásról volt szó, az az utóbbi értelemben történt.

Ha pedig elfogadjuk, hogy a genus legfontosabb jellemzője a grammatikai egyeztetés, akkor a névmás egyeztetését is a genus jelenségei közé kell sorolnunk.

Összefoglalva tehát az elmondottakat, az i.e. genus kialakulásáról azt mondhatjuk el, hogy az nagy valószínűséggel az egyeztetés, vagyis a mondatrészi összetartozás jelölésének kialakulásával azonos.

Az egyeztetés kezdetben inkább azonos funkciójú mondatrészek azonos viselkedése, később, a tő szerinti ragozás felbomlása és a melléknevek elkülönülése után, a többnyire ágens vagy patienst jelentő, illetve a többi tövet magába olvasztó -a- és -o- tövekhez tartozó főnevek szembeállítása eredményeképp létrejött hármas csoport valamelyikéhez való tartozás jelzése.

A tisztán belső, a nyelvi rendszerből eredő folyamatok eredményeként létrejött hármas csoportosítást kialakulása után a természetes nem hármas csoportosításával asszociálták. Hogy az -a- és -o-tövek természetes nem szerinti elkülönülése ennek az asszociációnak oka vagy következménye, azt ma már nem lehet tisztán látni.

A hármas felosztásnak a természetes nemmel való azonosítása abban a korban kellett, hogy megtörténjen, amelyet "i.e. alapnyelv" elnevezéssel szokás jelölni, mivel a természetes nem tartalmú nyelvtani nem kategóriája minden i.e. nyelvben ismeretes.

Az eredeti genusrendszer, illetve eszközei az egyes i.e. nyelvek önálló életében különböző változásokon mentek keresztül, aminek első és alapvető oka a mindenkori nyelv egész rendszerének változása. Ez a tény nyomós érv amellett az álláspont

mellett, hogy a genus kategóriáját belső erők hozták létre, hiszen ha nem így lett volna, akkor a nyelvi rendszer változásai nem befolyásolhatnák. Nem valószínű, hogy bárki elfogadná azt az érvet, hogy néhány i.e. nyelvből azért veszett ki a genus, mert az adott népnek rendkívül fejlett a gondolkodása. Pedig a genus keletkezésével kapcsolatban az ellenkezője igen gyakran elhangzik, az tudniillik, hogy a genus a primitív gondolkodás terméke.

A genus további sorsát illetően csak azt mondhatjuk, hogy az a nyelv egész rendszerének, ezen belül a genus létrejöttét és működését szabályozó tényezők alakulásának függvénye. A konkrét nyelveket illetően az állapítható meg, hogy az analitikus szemlélet erősödését mutató nyelvek esetében a genusrendszer redukálódott /pl. germán, újlatin nyelvek/, a szintetikus szemléletű nyelvekben tartja magát, sőt fejlődhet is, ami abban jelentkezik, hogy helyzete megszilárditása céljából fejleszti motivációs rendszerét /pl. szláv nyelvek/. Fontos szerepet kaphat különböző nyelvek egymásra hatása és a normalizálás is /pl. a dán hatás az északi germán nyelveknél, vagy az újnorvég nyelv mint normalizált nyelvjárás/.

7.3 Bevezetőnk harmadik kérdése az volt, található-e valamilyen összefüggés a genus megléte és az adott nyelv típusa között, illetve mennyiben szükségszerű a genus megjelenése.

A nyelvtípussal kapcsolatos összefüggést illetően Fodor a következőket írja: "Ha a főbb nyelvtípusokat megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy az elszigetelő nyelvek kivételével bármely típusban keletkezhetik genuskülönbség. Ismerik e kategóriát a ragozó nyelvek /bantu, kaukázusi/, megvan a

hajlító típusban is /indogermán, szemito-hamita/, sőt előfordul a poliszintétikus nyelvek körében /amerikai indián/. Csupán a kinai és egyéb elszigetelő nyelvek közt ismeretlen, de még elképzelni sem lehetséges. A genus meglétéhez legalább két mondatrész alaktani eszközökkel kifejezett egyeztetése szükséges. Ha pedig ilyen kongruencia kifejlődik, akkor elszigetelő nyelvtípusról már nem beszélhetünk. A genus kialakulása tehát bizonyos alapfeltételhez van kötve, de ha az megvan, akkor sokfajta alaktani típus sajátsága lehet." /Fodor II., pp. 37-38/

A továbbiakban azonban hozzáteszi, hogy más tipizálás /pl. Sapiré/ esetén "szorosabb kapcsolatra bukkanhatunk". Nagyon furcsa, hogy Fodor is a hagyományos morfológiai típusokkal próbál összefüggést keresni, miután határozottan leszögezte, hogy a genus lényege az egyeztetés. A morfológiai típusok - legyen szó akár a klasszikus négyes felosztásról, akár Sapir bonyolultabb felosztásáról - csak korlátozott mértékben képesek olyan szintaktikai összefüggések feltárására, mint az egyeztetés. Máshol kell keresni a megoldást. Károly Sándor e kérdéssel kapcsolatosan a következőket írja: "... élesen el kell határolni két dolgot, amit nem egyszer összekevernek: a szintetikus és analitikus fejlődést, amely a morfémák mennyiségét változtatja meg, valamint az agglutinálódást és izolálódást, amely a morfémák mennyiségén nem változtat, csak a morfémák morfológiai tagolódásán: ebben az esetben a morfémák mennyisége megmarad, ellenben e szavak száma megváltozik. A kétféle változást és eredményét azért kell megkülönböztetni, hogy ne fetisizáljuk az alaki jellegű különbségeket, és a nyelvi rendszerben az oppozíciókat ne egyszerűsítsük le...".

Hogy ez mennyire igaz, azt vizsgálataink bizonyítják: ott, ahol a morfológiai típusokkal végzett összehasonlítás csődöt mondott, az analitikus - szintetikus szempont nagyon hasznosnak bizonyult. Azt láttuk ugyanis, hogy a vizsgált nyelveknél akkor álltak be változások a genus rendszerében, amikor azok az analitikus fejlődés irányába mozdultak el. És jóllehet az köztudott, hogy tiszta morfológiai típust egy nyelv sem képvisel, az i.e. nyelvek a változások után is megmaradtak a hagyományos tipizálás szerint alapvetően hajlító nyelvnek. A morfológiai típusok tehát nemcsak arra nem alkalmasak, hogy segítségükkel valamilyen összefüggést mutassunk ki a genus és nyelvtípus között, de arra sem, hogy egy nyelven vagy nyelvcsaládon belül bekövetkező genusrendszer változást meg tudjunk segítségükkel érteni, illetve magyarázni. Tekintettel arra, hogy itt egy relációt kell vizsgálnunk, erre sokkal célszerűbb az analitikus - szintetikus szempont. Ennek a szempontnak a segítségével - mint láttuk - kimutatható összefüggés: a szintetikus szerkesztésmód kedvező a genus szempontjából, az analitikus fejlődés redukálja a genusrendszert, sőt meg is szüntetheti.

Nem tartozik szorosan a kérdéshez, mégis meg kell itt említenünk a nyelvek egymásra hatását is, mivel esetenként kulcsszerepet játszhat egyes nyelvek típusváltásában vagy szerkesztésmód váltásában. Erre több példánk is van. Leglátványosabb természetesen az angol példa, ahol a nyelv szerkezetében általában, de a genus szempontjából is gyökeres változás állt be a normann hóditás után.

Azt ma már igen nehéz lenne kideriteni, pontosan milyen okok játszottak közre a középangol korban abban, hogy a deklináció elvesztése mellett a genusrendszer is teljesen meg-

semmisült, abban azonban majdnem biztosak lehetünk, hogy a nyelvi megosztottság /a hóditókból létrejött uralkodóosztály francia nyelve és a köznép angolszász nyelve között/ ehhez nagyban hozzájárult. Ha ugyanis egy adott történelmi helyzetben egy nyelv a másikra csak annyi hatást gyakorol, hogy bizonytalanná teszi a normát, akkor már annak is beláthatatlan következményei lehetnek. Erre pedig számtalan példa van a vizsgálatunkban szereplő újlatin nyelvektől kezdve, ahol ha nem is egyértelműen kimutatható, de minden bizonnyal befolyásolta az egyes nyelvek alakulását a szubsztrátum, néhány angol hatás alatt álló germán nyelven keresztül /amerikai nyelvjárások, afrikaans/, egészen a szláv, cseh, illetve ukrán és belorusz nyelvig, amelyek közül az elsőt erős német hatás érte, az utóbbi kettő pedig kimutathatóan lengyel hatásra különült el az orosztól oly mértékben, hogy ma már önálló nyelvként tartjuk számon őket. A felsorolt nyelveknél az általában vett nyelvi rendszeren kívül többnyire a genusrendszer is változott: a pennsilfaanischban a the hatására megnőtt a nőnemű főnevek aránya, az afrikaansban kihalt a genus kategóriája, a cseh, ukrán és belorusz nyelvben pedig sajátos személy - nem személy kategóriák alakultak ki.

7.3.2 Tulajdonképpen már a nyelvtípus és genus összefüggésének kérdése is túlmutat egy nyelvcsalád határain, méginkább így van ez a szükségszerűséget illetően. Joggal remélhetjük azonban, hogy azok a jelenségek, amelyek lehetőséget adtak általánosabb következtetésekre a nyelvtípussal kapcsolatosan, lehetőséget adnak majd a genus megjelenésének vagy meglétének szükségszerűségével kapcsolatos következtetések levonására is.

Mielőtt azonban levonnánk a következtetéseinket, érdemes megnézni, mit ír Fodor erről a kérdésről: "A genus kategóriája abban is különbözik a többi nyelvtani kategóriától, hogy nem minden nyelvben van meg, sőt kevéssé valószínű, hogy valaha megvolt, de a nyelvek fejlődése folyamán kiveszett. A nyelvtörténet ugyan határozottan nem bizonyíthatja egyetlen genust nem ismerő nyelvben se, hogy sohasem létezett, de üres fikció volna ennek ellenkezőjét állítani. Túl sok azoknak a nyelveknek a száma, amelyekben a genusnak nyoma sincsen." Majd néhány ezzel kapcsolatos vélemény ismertetése után így folytatja: "Ez a körülmény /t.i. hogy egyes nyelvekből kiveszett/ is arra mutat, hogy a genus nem szükségszerű kategóriája a nyelvnek. Kifejlődésének körülményei szintén erre mutatnak. A névszói osztályok kialakulásánál semmi sem kényszerítette a főnévtől függő szófajokat az egyeztetés alkalmazására, csupán lehetőségük nyílt erre. Az indogermán alapnyelvben, elfogadva Meillet elméletének alapgondolatát, a nominativus és accusativus alaktani megkülönböztetésének nem kellett volna a kongruenciához vezetni. Az ősszláv nyelvben kifejlődött élő - élettelen megkülönböztetés a mai nyugati szláv nyelveket kivéve megmaradt az eredeti szintaktikai keretek közt, s nem tekinthető egyébnek, mint a genitivus egy különleges funkciójának." /Fodor II., pp. 30-31/

A fentiekkel kapcsolatosan ahhoz hasonló az álláspontunk, mint a nyelvtípusok és a genus kapcsolatát illetően volt. Vizsgálataink alapján azt kell mondanunk ugyanis, hogy itt is hibás a megközelítés. Fodor - és mások is - olyan törvényszerűségeket keres, amelyek meghatározzák azt, hogy egy bizonyos típusú nyelvben, bizonyos körülmények hatására az

i.e. genushoz hasonló főnévi osztály rendszer, illetve egyeztetés létrejön vagy sem. Ezek a törvényszerűségek tehát a harmadik kizárásának logikai törvénye alapján működnének. Ilyen törvényszerűséget senki sem talált, a képlet tehát: nincs minden nyelvben nyelvtani nem, tehát nem szükségszerű, hogy legyen.

Vizsgálatainkból az derül ki, hogy maga az i.e. genus is rendkívül változatos képet mutat, és ez a kép a történeti fejlődést is figyelembe véve még változatosabb. Kilépve az i.e. nyelvek köréből a változatosság csak fokozódik.

Összességében tehát azt kell mondanunk, hogy a genus rendkívül összetett jelenség, egy hosszú és bonyolult folyamat eredménye, amelynek egészéről bármit is állítani merész dolog. Amit tudományos igénnyel megtehetünk egyedül az, hogy megvizsgáljuk az egyes összetevők valószínűségét. Fodor például azt állítja, hogy semmi sem kényszerítette az egyeztetett szófajokat az egyeztetésre. Ezzel szemben Greenberg vizsgálatai azt bizonyítják, hogy ha ezek a szófajok követik a főnevet, akkor egyeztetésük törvényszerű. Egymmásik állítás szerint "túl sok azoknak a nyelveknek a száma, amelyekben a genusnak nyoma sincs". Nos, attól függ, milyen nyomokat keresünk. Ha nem tévedtünk nagyot abban, hogy az első lépés az i.e. genus kialakulásában az élő - élettelen megkülönböztetés volt, akkor ilyen nyomokat a világ minden nyelvében találunk. Legalább addig csaknem minden nyelv elmegy, hogy a ki-mi kérdőszó párt megkülönbözteti, de ennél általában valamivel tovább is /ld. pl. a magyar egyes szám 3. személyt, ahol személyre az "ő", egyébre az "az" utal/.

Ez utóbbi példát egyébként - ha egyáltalán megemlítik - általában arra szokták felhozni, hogy lám ilyen megkülönböz-

tés a világ sok nyelvében van, ez mégsem vezetett mindegyikben a genus kialakulásához. Ilyen alapon természetesen a genus minden összetevőjéről be lehet bizonyítani, hogy nem szükségszerűen implikálja a genust. Mindez azonban csak azt támasztja alá, hogy ez a jelenség összetett, és csak több körülmény összetalálkozása esetén eredményezi a genus valamely formájának a létrejöttét. Az i.e. genus esetében ilyen tényezők lehettek: a szintetikus mondatszerkesztés, a jelzett szó-jelző sorrend, a személy - nem személy megkülönböztetés stb. E tényezőket olyan alapon feltételezhetjük, hogy ellenkezőjük bizonyíthatóan a genus gyengülését eredményezi.

Összefoglalva azt mondhatjuk tehát, hogy a genus nem nélkülözhetetlen kategória; bizonyos nyelvtípusok kedveznek a létrejöttének, bizonyos típusok nem; bizonyos szintaktikai viszonyok implikálják a genus egyes összetevőit; az azonban, hogy egy nyelvben megjelenik-e és milyen formában, az attól függ, hogyan találkoznak az egyes összetevőket implikáló körülmények.

8. Összefoglalás

Dolgozatunk bevezetőjében azt a feladatot tűztük ki, hogy megpróbálunk választ keresni az indoeurópai nyelvtani nemmel kapcsolatos kérdésekre oly módon, hogy megkeressük működésének gyenge pontjait.

Vizsgálatunk során foglalkoztunk az írásbeliség kezdeteinél tapasztalható jelenségekkel /ógorosz, latin/, a nyelvjárási tapasztalatokkal /orosz nyelvjárások/, a genus egy-egy nyelvcsaládon belüli alakulásával /szláv, újlatin és

JATE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

germán nyelvek/ és a genusrendszer egyes jellemző összetevőivel /főnévi osztályok, jelzős szerkezet, névelő, névmások/.

A vizsgálat során kiderült, hogy az i.e. genusrendszer azon összetevője, amit általában e jelenség lényegének tartanak, vagyis az egyes főnevek valamely osztályhoz való tartozása, e láncnak a leggyengébb láncszeme, a rendszer legingatagabb tagja.

Már az írásbeliség kezdeténél is találunk ingadozást /szó sincs tehát arról, hogy visszafele haladva az időben egyértelműbb a motiváció és szilárdabb a rendszer/, ez a jelenség a nyelvjárásokban folytatódik /ld. orosz és olasz nyelvjárások/, ahol nemcsak nyelvjárásonként tapasztalható genusváltás, de egy nyelvjáráson belül is ingadozás; sőt minimális ingadozás még a normalizált köznyelvben is van /bár ez inkább csak szabályozatlanság, mivel a normalizálásnak éppen az a lényege, hogy vitás esetekben, illetve több változat esetén hatalmi szóval szabályoz/.

Ennek ellenére egyik korban és egyik nyelvben sem tapasztaltuk, hogy a genusváltás vagy az ingadozás problémát okozott volna, vagyis hogy ezek a jelenségek hibaként jelentkeztek volna, zavarták volna a kommunikációt. Abból a meghatározásból tehát, hogy az i.e. főnév jellemzői a nem, szám és eset a nemet illetően csak annyi igaz, hogy a főnévnek van neme, de hogy melyik, az már nem mindig biztos. /A természetes nemmel rendelkező főnevekre ez magától értetődően nem vonatkozik./

Nem mondható el ugyanez az egyeztetésről, ami a főnév nemével szemben nem "fakultativ", a megfelelő mondatrészeket a főnévvel egyeztetni k e l l . /Esetenként csak ebből derül ki, milyen nemű is ott az adott főnév./

Gladkij a következőképpen helyezi el a genust a nyelv rendszerében: "Minden egyes eset azon főnévi formák összessége, amelyeket bizonyos értelemben más szavak kívánnak meg, míg minden nyelvtani nem azon főnevek halmaza, amelyek azonos módon határoznak meg más szavakat." /Gladkij, 1973. p.25/ A fentiek az orosz nyelvre vonatkoznak ugyan, a szükséges módosításokkal azonban a többi i.e. nyelvre is vonatkozhatnak. Ilyen értelemben tehát a genus csak a felszíni jegyei alapján sorolható a lexikai kategóriák közé, a lényegét tekintve inkább azokhoz a szintaktikai kategóriákhoz, amelyekhez pl. az idegen nyelv oktatásban "vonzatos igének" nevezett jelenség tartozik, amelynek lényege az, hogy a főnévnek az ige által megkívánt formája nem motivált. Ha tehát pl. egy orosz igéhez az általa megkívánt genitivust, illetve egy nőnemű főnévhez a melléknév nőnemű alakját rendeljük, akkor lényegében u g y a n a z t a s z i n t a k t i k a i m ű v e l e t e t végeztük.

IRODALOM

Coteanu, 1969 : I. Coteanu, Morfologia numelui in protoromana / romana comuna /, Bucuresti, 1969

1958 : I. Coteanu, Contributii la teoria articolului, SCL, IX, 1958

Fodor I-II : Fodor I., A nyelvtani nem kialakulása, Nyelvtudományi Közlemények, I: LX/2, II: LXI/1

Gamillscheg,1936: E. Gamillscheg, Zum romanischen Artikel und Possesiv-pronomen : Sitzungsberichte der preuss. Ak. der Wiss., Phil.-Hist. Klasse, XXVII, 1936

Greenberg, J.H.: Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements : Universals of Language, Cambridge, Mass., 1963

Hutterer, 1986: Hutterer M., A germán nyelvek, Gondolat, Budapest, 1986

Károly S.,1970 : Károly S., Általános és magyar jelentéstan, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970

Lausberg, 1972 : H. Lausberg, Romanische Sprachwissenschaft, Berlin-New York, 1972

Löfstedt, 1942 : E. Löfstedt, Syntactica, Lund, 1942

Meillet, A. : La catégorie du genre et les conceptions indo-européennes : Linguistique historique et linguistique générale, Paris, 1926

Muhammad Hassan Ibrahim : Grammatical Gender, Mouton, 1973

Robins, 1967 : R.H. Robins, A Short History of Linguistics, Longmans, London, 1967

Vendryes, 1921 : J. Vendryes, Le langage, Paris, 1921

Wundt, W. : Völkerpsychologie, Leipzig, 1900

Avaneszov, 1965 :
Р.И. Аванесов-В.Т. Орлова, Русская диалектология, Изд. Наука, Москва, I965

Bromlej, 1972 :
С.В. Бромлей-Л.Н. Булатова, Очерки морфологии русских говоров, Москва, I972

Gladkij, 1973 :
А.В. Гладкий, Попытка формального определения понятий падежа и рода сцществительного : Проблемы грамматического моделирования, Москва, I973

Gorskova, 1981 :
К.В. Горшкова-Г.А. Хабургаев, Историческая грамматика русского языка, Москва, I98I

Hjelmslev, 1956 :
Л. Ельмслев, О категориях личности-неличности и одушевленности-неодушевленности : Принципы типологического анализа языков различного строя, Москва, I972

Karpinszkaja, 1964 :
О.Т. Карпинская, Типология рода в славянских языках, ВЯ, I964/4

А.В. Бондарко, Теория морфологических категорий, Ленинград, I976

В.В. Виноградов, Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и рахвития, Москва,I967

А.А. Зализняк, К вопросу о грамматических категориях рода и одушевленности в современном русском языке,ВЯ, I964/4

В.В. Иоффе, Происхождение и развитие категории рода в праиндоевропейском языке : Филологические науки, I973/2

Б.А. Успенский, Отношения подсистем в языке и связанные с ними универсалии, ВЯ, I968/6

JATE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

Ф.П. Филин, Проект "Словаря русских народных говоров", Москва-Ленинград, 1961

Ф.П. Филин, Происхождение русского, украинского и белорусского языков / историко-диалектологический очерк /, Ленинград, 1972

И.И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, Санктпетербург, 1895

Словарь русских народных говоров, Москва, 1965